

**Міністерство освіти й науки України
Львівський національний університет імені Івана Франка**

Кафедра політології

**Пояснювальна записка
до кваліфікаційної (дипломної) роботи
другого (магістерського) рівня вищої освіти
на тему:**

**«Політичні режими неспроможних держав:
причина чи наслідок?»**

Студент VI курсу, групи ФФІ – 21Мс
напряму підготовки «магістр»
спеціальності 052– політологія
Новіков Максим Русланович

Керівник:
д. політ. н., професор кафедри політології
Литвин Віталій Сергійович

Рецензент:
д. політ. н., завідувач кафедри
теорії та історії політичної науки
Шипунов Геннадій Володимирович

Львів – 2021

ЗМІСТ

Вступ.....	3
Розділ 1. Політичні режими: дефініювання, типологізація та параметри наукового аналізу.....	5
1.1. Концептуальне визначення, зміст і типології поняття політичного режиму	5
1.2. Демократичні політичні режими: сутність, концепти та різновиди	20
1.3. Недемократичні політичні режими: зміст, типи та ефекти	30
Висновки до Розділу 1	39
Розділ 2. Неспроможна держава: сутність, підходи й індикатори виокремлення....	42
2.1. Теоретико-методологічні та аналітичні засади дослідження й розуміння концепту неспроможної держави.....	42
2.2. Причини та наслідки неспроможності держави у сучасному світі	54
Висновки до Розділу 2	63
Розділ 3. Причинно-наслідковий взаємозв'язок й особливості політичних режимів у неспроможних державах	65
3.1. Історичні та чинні наслідки функціонування неспроможних держав	65
3.2. Недемократичність як причина неспроможності держави у сучасному світі	73
Висновки до Розділу 3	82
Висновки.....	87
Список використаної літератури	90

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Поняття «неспроможної держави» є доволі поширеним як у наукових політологічних та економічних працях, так і у повсякденному політичному чи суспільно-політичному дискурсі. Але не зважаючи на часте використання цього терміну, його сутність залишається до кінця не дослідженою, а чітких причин, маркерів та індикаторів «неспроможності» тієї чи іншої держави дослідниками не виділено. З огляду на це, невизначеність статусу неспроможності тієї чи іншої держави ускладнює взаємодію з нею як із суб'єктом міжнародних відносин та визначення її геополітичного статусу. Також поняттям неспроможних держав доволі часто спекулюють з метою дискредитації їхнього політичного режиму. Всі ці чинники актуалізують тему наукового дослідження.

Метою кваліфікаційної роботи є дослідження та встановлення причинно-наслідкового зв'язку між неспроможністю держави та характером її політичного режиму. Ця кваліфікаційна робота покликана визначити теоретико-методологічні особливості дослідження неспроможних держав та проаналізувати, яким чином недемократичність політичного режиму корелюється з його неспроможністю у тій чи іншій державі.

З огляду на поставлену мету, **завданнями наукової роботи були:** дослідити поняття політичного режиму та особливості його дефініювання; типологізувати політичні режими; визначити поняття неспроможної держави; вивести основні маркери й індикатори, що свідчать про неспроможність держави; проаналізувати політичну практику функціонування політичних режимів у сучасних неспроможних державах та встановити причинно-наслідковий зв'язок між характером їхнього політичного режиму і рівнем недемократичності.

Об'єктом дослідження постає поняття неспроможної держави як категорії теоретичного і практичного значення. У цьому контексті **предметом дослідження** є теоретико-методологічні, концептуальні та практично-емпіричні особливості та характеристики політичних режимів неспроможних держав.

Методи і методологія дослідження. Дослідження проведено з використанням порівняльної методології, котра базується на основі встановлення відмінностей чи, навпаки, знаходженні подібностей об'єктів дослідження (у даному конкретному випадку – політичних режимів Сомалі та Ємену). Основними методами, які були використані під час дослідження стали: аналіз (як метод пізнання шляхом розподілу предмету дослідження на складові) і синтез (як сполучення складових предметів в одне ціле); дедукція (як умовивід про недемократичність політичних режимів Сомалі і Ємену як прикладу неспроможних держав у світі на основі теоретико-методологічних напрацювань про ознаки та особливості неспроможної держави) й індукція (як перевірка на практиці вже існуючих та виведення нових теоретико-методологічних особливостей феномену неспроможної держави); історичний метод (у контексті дослідження виникнення, становлення й еволюції конкретних політичних режимів); системний метод (у дослідженні феномену неспроможності як окремої складової системи уявлень про державу з власними функціональними атрибутами й особливостями).

Теоретичне та практичне значення роботи. Теоретичне значення роботи розкривається у мінімум двох аспектах. По-перше, обґрунтовано і розкрито сутність поняття неспроможності держави, її маркерів, індикаторів та характеристик. По-друге, було встановлено, що держави стають недемократичними в результаті відповіді на обставини, котрі спричинили їхню неспроможність, а не навпаки – стають неспроможними в результаті своєї недемократичності. Своєю чергою, практичне значення роботи полягає у розкритті особливостей функціонування політичних режимів деяких неспроможних держав, що має дати змогу чіткіше спрогнозувати траєкторію розвитку цих режимів та проаналізувати ці країни як агентів міжнародних відносин тощо.

Структура роботи. Дослідження складається зі вступу, трьох розділів (два з яких включають у себе два підрозділи, а інший – три підрозділи), висновків та списку використаних джерел, який містить 65 позицій (43 з яких є англійськими). Повний обсяг роботи становить 95 сторінок, з-поміж яких основного тексту – 87 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ПОЛІТИЧНІ РЕЖИМИ: ДЕФІНІЮВАННЯ, ТИПОЛОГІЗАЦІЯ ТА ПАРАМЕТРИ НАУКОВОГО АНАЛІЗУ

1.1. Концептуальне визначення, зміст і типології поняття політичного режиму

Політичний режим – багатоскладове і цілісне поняття. Початок досліджень політичних режимів та їхньої генези датується ще часами Стародавньої Греції. Одним із перших мислителів, який намагався оперувати поняттям «політичного режиму», був Платон. У своїй праці «Республіка» філософ обґрунтував теорію так званого «неперервного конституційного занепаду»: правління аристократів (яке для Платона було ідеальним та бажаним) послідовно перетворюється на тимократію, олігархічне правління і демократію, яку зрештою заміняє деспотизм (найгірша форма правління/режиму за Платоном). Хоча роздуми Платона про так звані «форми правління» є досить оригінальними на свій час, накласти на них досвід розвитку політичних режимів сучасності (та, ймовірно, стародавніх часів також) видається складним. Також варто зазначити, що за останні 50 років у порівняльній політології відбулось дуже багато якісних змін та виникла велика кількість теорій для визначення та структуризації політичних режимів та їхніх змін. Однією з головних таких змін прийнято вважати відмову від автократії (авторитарного чи тоталітарного режиму) на користь демократії і демократизації – С. Хантінгтон називав цей феномен «третьою хвилею».

Оскільки теоретизацій та наукових доробків на тему політичних режимів є досить багато, то поняття політичного режиму, а також питання систематизації різноманітних (часто контраверсійних) трактувань цього поняття, потребують додаткового уточнення. Як зазначає вітчизняний дослідник В. Литвин, доцільно якомога ширше аналізувати інституційні, а також процесуальні політичні атрибути режимів, тобто наголосити на розбіжних політичних аспектах режимів. Проте ця постановка потребує формулювання керованого означення політичного режиму, що дасть змогу створити систематичну класифікацію політичних режимів, яка

заснована на вузькому визначенні. Вузкість визначення, в свою чергу, передбачає, що суміжні та уточнювальні атрибути політичного режиму (такі як, до прикладу, його соціальні, культурні, економічні та інші аспекти) варто трактувати як причини або наслідки певного типу політичного режиму, а не як його невід'ємну частину [53, с. 9]. Із цим зауваженням погоджуються провідні дослідники політичних режимів сучасності, зокрема, Т. Л. Карл, Х. Лінц, Г. О'Доннелл тощо. У випадку долучення зазначених та інших атрибутів у саме визначення політичного режиму є ризик втрачання дуже важливих елементів трактування, що стосуються саме взаємозв'язку політичного режиму та інших аспектів політичної системи (і соціуму загалом) [3, с. 529-546]. Дане бачення логіки визначення політичного режиму послуговується принципами порівняльного аналізу Дж. Сарторі: щоб реконструювати певний концепт, треба спершу зібрати чинний набір визначень, виділити конкретні характеристики цих визначень, а вже після цього сконструювати матриці, які і будуть становити та організовувати ці характеристики.

Визначень політичних режимів у науковій спільноті існує досить багато. Деякі дослідники трактують їх надто спрощено – як правлячі коаліції або групи. У цьому випадку аналітичний концепт поєднується із політичними акторами. Також деякі вчені під час визначення політичних режимів схильні недооцінювати значення політичних інститутів та процесів. Особливо це помітно у визначенні М. Манна, який зазначає, що політичний режим – альянс домінуючих ідеологічних, економічних і військових владних акторів, що координуються правителями держав. Схожим є також і визначення П. Калверта про те, що режим – це назва, яка зазвичай присвоюється уряду або ж послідовності урядів (що в даному контексті розуміється радше як система влади), в яких влада головним чином залишається в руках тієї самої соціальної групи. Через акцентування на політичних акторах видається, що прихильники цієї точки зору говорять про стратегії режиму, маючи на увазі те, що концепція позбавлена будь-якого інституційного змісту [53, с. 9].

Однак далеко не всі концепти виходять саме з даного розуміння політичного режиму. Деякі наукові доробки демонструють більш збалансований погляд на інститути, в яких політичні режими позиціонуються як мережі взаємовідносин

між політичними акторами та політичними інститутами (інституціями). Це означає, що в даному розумінні обидва елементи є складниками політичного режиму. Проте прихильники такого погляду стверджують, що відносини між акторами та інститутами відбуваються в дихотомії «панування і підпорядкування», що на практиці є втіленими у функціонуванні певних домінуючих коаліцій або соціально-економічних союзів над установами. Отже, інститути в означеному контексті розглядаються як «епіфеномени», які лише відображають владу акторів.

Натомість дослідники Р. Колліер та Д. Колліер зауважують, що необхідно розмежовувати політичні режими та конкретні вищі державні або урядові посади чи «коаліції», які виникають для підтримки цих режимів. Дана логіка продукує багато недоліків та проблемних моментів.

По-перше, подібне розуміння політичних режимів потенційно може не охоплювати усі можливі випадки, нехтуючи можливості співіснування того ж набору акторів, а також різних наборів інституційних правил. Справа в тому, що під час зміни урядів (як владних систем) у межах єдиного інституційного механізму, інтереси, що вони представляють, не є ідентичними. Очевидним видається те, що за такого підходу до визначення політичного режиму, хід відстеження політичного процесу в тому чи іншому політичному режимі буде вкрай статичним, що, своєю чергою, загрожує уявленню про політичну конкуренцію. Особливо це стосується демократій (як виду політичних режимів), в яких уряди змінюють один одного, представляючи різні інтереси, навіть якщо соціально-економічні та політичні групи є відносно сталими.

По-друге, дана логіка дефініювання політичних режимів видається надто редуцціоністською, оскільки політична гра між суб'єктами та інститутами не потрапляє в поле зору її аналізу. Це означає, що даний підхід не спроможний пояснити зміцнення рівня консолідації режиму або ступеня того, наскільки ця ідея прийнята політичними акторами. Схожа проблема виникає й під час аналізу становлення будь-якого якісно нового типу політичного режиму, оскільки існує концептуальне непорозуміння в ракурсі впливу формальних і/чи неформальних

інституційних механізмів політичного режиму (особливо якщо роль інститутів у попередніх режимах була окреслена нечітко) [53, с. 10].

У процесі спроб вирішення даних дилем стосовно трактування політичних режимів дослідниками було сконструйовано низку різноманітних методів наукового аналізу. Проте проблема необхідності «консолідованого» підходу до розуміння політичного режиму не було вирішено. Тому Дж. Сарторі в даному контексті зауважує, що попри інституційну спрямованість сучасних досліджень політичних режимів, для них необхідно розглядати щонайменше дві стратегії. Перша – коли політичні режими розуміють як «концепти об'єктів» (англ. object concepts); друга – коли політичні режими трактують як «концепти властивостей» (англ. property concepts). Якщо концепція сконструйована як об'єкт, то вона означає атрибути, зібрані у категорії (наприклад, тип політичного режиму). Проте якщо концепція вибудована як властивість, тоді вона позначає поняття властивості (наприклад, рівень розвитку демократії) тих чи інших явищ (наприклад, політичної системи), які можуть бути більше чи менше властивими. Відповідно, кожен кількісний методик потрібно піддавати перевірці на основі якісних даних [53, с. 11].

Як зазначають дослідники Д. Колліер й Р. Едкок, ці дві стратегії трактування політичних режимів є досить релевантними, проте саме кількісна перспектива спричиняє певні невідповідності. Так, наприклад, деякі елементи здійснення влади і дії політичних акторів не можуть бути адекватно вираховані та досліджені на основі лише кількісних показників. Крім того, під час вивчення конкретних подій у політичному світі необхідно чітко визначати «початок» та «кінець» певної події. Особливо актуальним це видається у випадку політичних режимів, які мають здатність трансформуватись – в такому випадку «кінець» фази одного режиму не обов'язково є «початком» фази іншого режиму. Може бути й так, що кількісні вимірювання різних політичних режимів оцінюють фактичні параметри цих режимів з різною вагомістю. Й. Елкіт зауважує, що значні відмінності між політичними режимами можуть бути прихованими на основі окремих похибок кількісних вимірювань, які може досягнути лише якісний підхід компаративного аналізу [53, с. 11].

З огляду на зазначені вище фактори, політичні режими найкраще розглядати саме у інституційному ракурсі. Представниками неоінституціоналізму є такі дослідники як В. Меркель, Ф. Шміттер, Ф. Кардозо, Р. Колліер та Д. Колліер, С. Ловсон, Р. Макрідіс, Г. Мунк, Г. О'Доннелл і Ф. Шміттер, Ф. Плассер, Т. Карл, С. Майнверінг, Р. Фішман й інші. Неоінституціоналізм продукує зв'язок концепту режиму та інституційних правил – певного порядку, який встановлює вимоги, заборони або дозволи з приводу певних дій. Саме сукупність цих факторів і становить політичний режим [53, с 11].

Інституційні визначення політичного режиму прийнято ділити на дві окремі групи. Перша ототожнює термін «політичний режим» та формальні аспекти політичного правління, тобто писані закони та нормативні акти держави. Це так звана «класична» інституційна точка зору, що розуміє інститути як формальні правила. Проте, зі слів Г. Петтерса та Ф. Рігса, оцінювання політичних режимів лише в контексті формальних інституційних правил продукує низку проблемних моментів. Особливо це помітно, коли наявною є розбіжність реальної політичної практики та формальних правил, що офіційно мають впорядковувати політичну ситуацію. Через це дослідники зазначають, що існування режимів винятково на засадах наявності формального набору правил без практичного впливу політичної поведінки не дає змоги повною мірою дослідити поняття політичного режиму. Г. Лассуел й А. Каплан наголошують, що треба проводити межу між формальною і неформальною структурами політичної влади. Це друга група неоінституціонального трактування політичних режимів сучасності [53, с. 12].

Розбіжність у політичній практиці між формальними правилами та практиками політичної гри (тобто біхевіоральними факторами), ще не є підставою для нехтування цими правилами, особливо за умов глибокого укорінення і широкої розповсюдженості неформальних. За словами Г. Хельмке та С. Левіцькі, багато результатів, які становлять інституційний інтерес, не в змозі пояснити формальну інституційну структуру політичних режимів, адже багато правил гри, що супроводжуються фактичними проявами політичної поведінки, у формальних правилах все-ж не передбачаються. Через це неформальні обмеження часто спонукають політичних

акторів до дій, які відрізняються від дій тих акторів, що керуються формальними правилами та процедурами. На думку С-Е. Скаанінга, існує очевидна необхідність більшої уваги щодо фактичних правил структурування політичних дій. Якщо соціальні/політичні актори відповідають на поєднання формальних і неформальних обмежень, то інституційний аналіз слід здійснювати за двома наборами чинників – формальних і неформальних [32, с. 12].

Якщо же сферу інституційного аналізу розширити шляхом включення неформальних правил, дослідники матимуть змогу краще розуміти стимули політичної поведінки у політичному режимі. Саме через це новітні трактування політичного режиму сконструйовано в результаті поєднання формальних та неформальних атрибутів політичної системи. Це дало змогу аналізувати політичні режими в окремих країнах не як абстрактну концептуальну модель, а як реальну політичну практику. Тому політичні інститути варто розглядати не як опозиційні до неформальних способів здійснення влади, а як інакші форми конкретних результатів політичного процесу. В цьому контексті пастка неінституціонального аналізу політичних режимів полягає в тому, що вчені часто розглядають неформальні інститути як «залишкову категорію» [53, с. 12].

Проте, як показує політична практика, неформальні інститути потенційно здатні охопити майже всі поведінкові аспекти політичних режимів, які не було відбито у формальних нормах. Досить поширеною є ситуація, коли неформальні процедури домінують над формальними (найчастіше таке трапляється саме у недемократичних політичних режимах). З іншого боку, слабкі формальні інститути не обов'язково мають бути реально доповнені неформальними інститутами. Можлива ситуація, коли стабільних або обов'язкових формальних правил просто немає, а політика в такому випадку характеризується широкою неструктурованою поведінкою. Задля уникнення «залишковості» неформальних інститутів політичних режимів Г. Хельмке та С. Левіцькі пропонують таке правило: поведінкова закономірність може вважатися неформальним інститутом лише тоді, коли наявна її реакція на встановлені правила чи процедури, порушення яких породжує певні зовнішні санкції.

Як вже було зазначено вище, категорія «політичний режим» охоплює також і поведінковий аспект політики. Політичні актори здатні чинити певні політичні дії, а отже роль та вплив політичних акторів не можна недооцінювати. Сприйняття інститутів як важливого чинника формувань, обмежень і правил дій політичних суб'єктів не означає, що ми повинні нехтувати політичним аналізом політичних акторів. Поведінковий вимір, своєю чергою, наголошує на тому, що правила важливі лише тоді, коли їх дотримуються суб'єкти, адже саме політичні актори вибудовують «інституційний каркас» будь-якого режиму. Крім того, актори приймають рішення про структурування свого вибору та взаємодію з чинними правилами і процедурами. Нарешті, відтворення інституційних правил безперервно залежить від заходів, проведених суб'єктами політики.

Перш ніж доречно говорити про політичні інститути, необхідно виконання принаймні двох чинників – формалізації й інституціоналізації політичних правил. Режими не повністю інституціоналізовані доти, доки складові формальні/неформальні правила не стануть відомими/шанованими практично всіма основними політичними акторами (утім, не тільки йдеться про найвищі владні еліти в країні, а й про еліти на місцях та в певних сферах). Доречно говорити про взаємозв'язок між рівнем формалізації та інституціоналізації правил функціонування політичного режиму [3].

Крім поведінкового і політико-правового (інституційного) виміру політичного режиму, необхідно зважати також і на його «позиційну складову». Річ у тім, що процес інституціоналізації певного політичного режиму може відбуватись як за поведінково-нормативними, так і за поведінково-практичними ознаками. Важливість звичайних інститутів та інституцій є прямо пропорційною їхньому впливу на поведінку політичних акторів. Із цього приводу деякі дослідники (зокрема А. Пшеворські) звертаються до так званого «інструментального» підходу та зазначають, що будь-яке припущення про стратегічну підтримку лише на основі власних інтересів дає достатню і правдоподібну підставу для оцінювання рівня інституціоналізації тих чи інших політичних режимів. Даний аргумент засвідчує, що навіть якщо режим не має достатнього рівня легітимності, то супротивники

не можуть активно протистояти цьому режиму, якщо вони сумніваються з приводу бажаності і можливості альтернативного режиму. Тому значення для стабільності політичного режиму має не лише його легітимність, а й наявність або відсутність кращих альтернатив розвитку. Коли опоненти політичного режиму не мають реальних способів його «подолання», це означає, що бажаної альтернативи немає. Тим не менше, поширеною є також ситуація, що коли опозиційні актори чітко усвідомлюють інституційні правила гри чинного політичного режиму, він потенційно може змінюватись – насамперед через зміну правил гри у режимі. А саме тому й проявляється «позиційний вимір» політичних режимів: він часто може відтворювати «дуалістичний характер мотивації» інституціоналізації політичних режимів, – з одного боку, стратегічний вибір дій різних політичних акторів, а з іншого, – нормативні зобов'язання акторів. Тому високий рівень інституціоналізації політичного режиму є можливим лише у випадку розгляду як одного цілого поведінкового і позиційного вимірів: політичні актори повинні поважати певний набір політичних правил і норм зі стратегічних переконань, а також нормативно відкидати усі ті інститути та інституції, які відіграють незначну політичну роль. Саме через це зміна влади у напрямі політичних діячів, які нормативно заперечують чинні правила, матиме прямий та безпосередній вплив на інституціоналізацію цих політичних правил незалежно від того, чи політичні актори переслідують свої інтереси [53, с. 15].

Отже, підсумовуючи, можна стверджувати, що вирішальними складниками політичного режиму є інституціоналізовані набори правил. В свою чергу, відносини, що регулюють фундаментальні правила, в залежності від контексту, можуть і не бути основою політичного режиму. Саме через це існує таке різноманіття визначень політичного режиму. Тим не менше, у цих концептуальних підходах є певні спільні риси. Деякі визначення акцентують свою увагу на взаємозв'язку між керівниками, а також підпорядкованими. Більшість визначень охоплює відносини між різними частинами та функціями центральної політичної влади. З огляду на це, видається очевидним, що політичний режим – це інституціоналізований набір основних формальних і неформальних правил, які структурують взаємовідносини

в центрі політичної влади (тобто горизонтальні відносини) та її взаємозв'язок із суспільством загалом (вертикальні відносини) [53, с. 15]. Для окреслення горизонтальних відносин найчастіше у науковій літературі застосовують ракурс взаємозв'язку між гілками влади – у вузькому змісті йдеться про горизонтальні обмеження (або підзвітність) влади. Спосіб доступу до основних політичних посад (або просто спосіб доступу до влади), спосіб здійснення влади з основних політичних посад й обмеження здійснення політичної влади – атрибути, які найчастіше використовуються для характеристики вертикальних відносин. Додатковим атрибутом політичного режиму слід вважати тип здійснення влади. Але особливість додаткового атрибуту полягає в тому, що він різною мірою проявляється у різних типах режимів – у випадку недемократій його вага суттєво зростає. Ось чому дуже часто в аналізі авторитаризму вчені застосовують категорії типів груп, які автократично впливають на режим – однієї особи, партії, армії, церкви тощо.

Варто зважати, що політичний режим головно означається як інституційний набір основних формальних та/чи неформальних процесуальних правил й процедур окреслення діяльності політичних лідерів і керівників, як регулятор призначення на основні посади, а також вертикальних та горизонтальних обмежень й стримувань із приводу здійснення політичної влади. Різне поєднання цих компонентів і є причиною формулювання різних концептів режиму [53, с. 16].

На сьогоднішній день, типологізація політичних режимів є незавершеним процесом. На це є декілька причин: 1) по-перше, сьогодні існує велика кількість класифікацій політичних режимів, кожна з яких потребує власного окремого розгляду; 2) по-друге, далеко не всі види режимів характеризуються сумірністю емпіричного та теоретико-методологічного аспектів, адже деякі з них у науці більшою мірою піддані порівняльному аналізу, а деякі – меншою; 3) по-третє, існують різні інтерпретаційні підходи до класифікації політичних режимів, які по-різному розглядають дану проблематику (саме тому доцільно по-різному підходити до окреслення кожного з них).

Формальне та фактичне інтерпретування політичних режимів є доволі відмінним, що чітко простежується під час розгляду двох базових підходів щодо

трактування режимів. Перший – інституціональний (або «політико-правовий») – приділяє увагу в першу чергу формально-юридичним і процедурним характеристикам систем політичної. Поняття «політичний режим» тут певною мірою ототожнюється із поняттями «форма правління» і/чи «форма державного устрою». Г. Лассуел, під час розгляду політичного режиму як способу легітимізації політичної системи, зазначає, що політичний режим (у даному розумінні) – це, фактично, політична форма, яка функціонує задля того, щоби звести до мінімуму примус у політичному процесі. Дане визначення є цікавим в тому контексті, що, виходячи з нього, будь-який недемократичний режим взагалі не є режимом [53, с. 22].

Другий підхід – соціологічний – акцентує свою увагу на походженні влади та соціальних засадах її здійснення, аналіз зв'язків між державою і суспільством, які склалися на практиці та необов'язково мусять відповідати зв'язкам, які є визначеними конституційно. У даному підході політичний режим розглядається значно ширше – в першу чергу в контексті взаємовідносин держави і суспільства. Це означає, що політичний режим є зумовлений системою соціальних зв'язків, а тому не може бути змінений лише шляхом переписування правових норм, які його регламентують, без трансформації соціальних засад. Саме тому даний підхід часто ототожнює категорії «політичного режиму» і «політичної системи»: політичний режим, як фактичний «інтерпретатор» процесів отримання і здійснення влади, найбільш яскраво свідчить про формальні атрибути функціонування політичної системи. Представниками цього підходу є Г. О'Доннелл, М. Дюверже, Ф. Шміттер, Ж-Л. Кермонн, Х. Лінц та інші дослідники.

Синтезуючи і комбінуючи ці два підходи до визначення політичних режимів, ми маємо змогу виокремити різноманітні типологізаційні схеми політичних режимів. Одна з «метафоричних» класифікацій політичних режимів була запропонована Платоном. Він виокремлював наступні види режимів: аристократія, тимократія, олігархія, демократія і тиранія. Дана класифікація була модифікована Арістотелем: він виокремив правильні (монархія, аристократія, політія) і неправильні (тиранія, олігархія, демократія) форми політичних режимів [57].

Впродовж значного історичного періоду дані класифікації превалювали в публічному та науковому/раціональному дискурсі (це прослідковується в ідеях Цицерона, Н. Макіавеллі, Т. Гоббса, Дж. Лока, Б. Спінози, Ш.-Л. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, Г. В. Ф. Гегеля й інших вчених). Але згодом їх було відкинуто. З огляду на зіставлення політичної теорії і практики (у ракурсі різних спроб порівняльного аналізу політичних режимів) було виокремлено різні моделі подальшої класифікації політичних режимів, більшість з яких має предметно-контекстуальний характер [53, с. 24].

К. Маркс усі політичні режими розділив на капіталістичні та соціалістичні. В. Липинський виділив наступні політичні режими: «демократія з республікою», «охлократія з диктатурою» та «класократія з правовою монархією» [52]. Г. Моска за допомогою аналізу внутрішніх механізмів функціонування політичних режимів і принципів передачі політичної влади запропонував типологію політичних режимів як механізму рекрутування політичної еліти. В результаті ним виділено бінарні типології політичних режимів: аристократичні – демократичні іта автократичні – ліберальні. Г. Лассуел й А. Каплан запропонували поділяти політичні режими на два «ідеальні» типи: демократії та деспотії (автократії). Аналогічно К. Поппер виділив демократичні та тиранічні політичні режими. Згодом цю класифікацію доповнила Х. Арндт, яка виокремила такий різновид політичних режимів, як тоталітаризм [45]. Дуже відому типологізацію політичних режимів, на основі рівня політичної змагальності і участі, було запропоновано Р. Далем. Він виділив чотири основні типи режимів: змагальна олігархія, інклюзивна гегемонія, закрита гегемонія та поліархія. Закрита гегемонія характеризується мінімальним рівнем політичної конкуренції і вкрай низьким рівнем залученості громадян до політичного процесу. Для інклюзивної гегемонії властивий низький рівень змагальності, проте значний відсоток політичної участі громадян. Висока конкуренція у поєднанні з низькою політичною участю – змагальна олігархія. І, зрештою, високий рівень конкуренції та висока включеність населення у політичний процес відповідають поліархії [47, с. 290]. Значною мірою запропоновану модель підтверджено у працях Д. Колліера і С. Левіцькі, які виділили різні типи режимів, що розташовані

між демократією (поліархією) і авторитаризмом [50, с. 176-206]. Х. Лінц класифікує політичні режими на основі бінарних шкал: політична участь – мобілізація (участь громадян у політичному житті за вільним вибором або ж за примусом держави) і політичний монізм – плюралізм (наявність чи обмеженість ідеологічної свободи). Внаслідок цього дослідник виокремлює наступні різновиди політичних режимів: демократичний, авторитарний, тоталітарний, султаністський (форма тоталітаризму без примусової мобілізації мас), постколоніальний, расово-демократичний, корпоративний, а також військово-бюрократичний авторитарний («преторіанський» за С. Хантінгтоном) [53, с. 25].

Одну з типологій запропонував дослідник Ж. Блондель – в її основі лежить структура політичних еліт. Вчений розділив політичну конкуренцію на закриту і відкриту на підставі того, чи існує легальна політична опозиція. «Включеність» населення може бути інклюзивною або ексклюзивною. Структурно еліти можуть бути монолітними або диференційованими (залежно від рівня їхньої автономії). В результаті поєднання даних чинників було виокремлено наступні різновиди політичних режимів: традиційний режим (із закритою монолітною політичною), змагально-олігархічний режим (з відкритою взаємно-виключеною політичною елітою), авторитарно-бюрократичний режим (із закритою взаємно-виключеною, але диференційованою, владною), егалітарно-авторитарний режим (із закритою монолітною взаємно-включеною елітою), авторитарно-неегалітарний режим (із закритою, але диференційованою взаємно-включеною, політичною) і ліберально-демократичний режим (із відкритою і взаємно-включеною політичною елітою) [58]. Схожі класифікації запропонували М. Дюверже та Б. Курашвілі. Перший виокремив явні, авторитарні, демократичні, автократичні, монократичні (або диктаторські), а також директоріальні (чи колективні) політичні режими. Другий же звернув увагу на таких режимах: тиранічний, авторитарно-демократичний, демократично-авторитарний, розгорнутий демократичний і анархо-демократичний. А. Циганков групує класифікації режимів на: традиційні – мобілізаційні – автономні; ліберальні – терористичні; світські – теократичні; режими реформ і контрреформ [64, с. 122-127].

Цікаву класифікацію політичних режимів запропонував вчений Ч. Ендрейн. Науковець оперує трьома чинниками: варіація дихотомії «влада» – «свобода»; влада держави над соціальними групами («сильна» – «слабка») і політична дистанція між керівниками та громадянами («значна» – «незначна»); суспільні цінності та матеріальні інтереси, що формують політичні завдання й цілі (вони можуть бути злитими або диференційованими й не збігатися). Такий підхід дає змогу виділити кілька типів політичних режимів: 1) народний режим – дистанції між слабкою владою і народом практично немає, а цінності й інтереси злиті; 2) бюрократично-авторитарний режим – міцна політична влада утримує народ на відстані, матеріальні інтереси й суспільні цінності різко розмежовані; 3) елітистський та популістський мобілізаційні режими – значна дистанція між владою й народом, злиті інтереси та цінності; 4) «співузгоджений» режим – із наявністю у громадян доступу до влади, відносно свободою соціальних груп та розмежованими суспільними цінностями й матеріальними інтересами (у межах цього різновиду режиму виділено ще два підтипи – демократичний і змагальну олігархію) [53, с. 27].

В американській політології до політичного режиму часто зараховують інші категоріальні одиниці, такі як, до прикладу, монархії і республіки (у вітчизняній науковій традиції ці елементи зараховують до форми державного правління). Проте таке трактування видається нерелевантним. Річ у тім, що в західній (особливо американській) політології склалось специфічне бачення того, що у вітчизняній політичній науці прийнято називати політичним режимом. Термін «політичний режим» в західній науковій спільноті є зрідка вживаним – адже замість нього застосовується таке поняття як «government», що трактується по-різному. З британської англійської «government» перекладають як виконавчу владу чи уряд, що функціонує у той або інший момент часу (наприклад, «уряд Тоні Блера», «Tony Blair's government»). Аналогом цього терміну в американській англійській є «administration» – виконавча влада в рамках повноважень конкретного президента (як, наприклад, «адміністрація Джо Байдена», «Joe Biden administration») або губернатора чи мера тощо. Тобто цей термін відображає виконавчу владу в умовах президенталізму (в Європі натомість терміном «administration», звично, іменують

функції управління на різному рівні влади). Контраверсійно термін «government» визначають в американській англійській: тут він позначає значно більшу систему, яка фактично детермінує те, як організована будь-яка держава. Це означає, що термін «government» – система влади (не слід плутати з політичною системою), що містить у собі законодавців, адміністраторів і арбітраторів та окреслює спосіб здійснення державної влади, а також механізми визначення політичного курсу держави. З огляду на це, зрозуміло, що форма такого поняття, як «government», – це набір елементів політичних систем й інститутів, що входять до складу організації тієї або іншої системи влади. У такому контексті «government» передбачає охоплення стереотипізованих у політичній науці категорій – форми державного правління, форми державного устрою, а також політичного режиму. Лише на такій основі в американській політології відбувається виокремлення монархічних режимів (у яких владне правління виконує монарх, що переважно успадковує свою позицію від своєї сім'ї; можна говорити про такі різновиди монархій, як абсолютна, конституційна/обмежена, дуалістична/діархічна і тетрархічна, спадкова і виборна, унітарна і федеративна, емірат тощо), а також республіканських режимів (у яких країна вважається «суспільною справою», а не «приватною справою» монархів; у яких органи влади майже завжди прямо або опосередковано обираються чи призначаються, а не спадкуються; це така система влади, у якій глава держави не є монархом; серед республіканських систем найчастіше виокремлюють такі: конституційна, демократична, напівпрезидентська, президентська, парламентська, унітарна, федеративна, а також конфедеративна, соціалістична, ісламська), режимів унітаризму, федералізму і конфедералізму, систем влади на основі соціоекономічних ідеологій й атрибутів політичних систем (капіталізму, комунізму, держави добробуту, соціалізму, феодалізму, поліархізму, елітизму, центризму, персоналізму тощо) [53, с. 31].

Проте на сьогоднішній день найпоширенішим є так званий соціологічний підхід до типологізації політичних режимів (увага в ньому зосереджується саме на походженні влади та характері її здійснення, аналізу зв'язків між суспільством та державою), в якому відбувається виокремлення наступних різновидів:

1. Демократичний (режим, у якому єдиним джерелом влади є народ, а політична влада здійснюється за волею та в інтересах народу; це режим, в основі якого лежить метод колективного прийняття політичних рішень на підставі рівного впливу учасників процесу на результат процесу і на його стадії).

2. Авторитарний (режим, у якому носії політичної влади (наприклад, диктатор, група людей, партія тощо) самі себе наділяють правом на здійснення влади; режим, який заснований на підпорядкуванні державі або її лідерам; режим, заснований на необмеженій владі однієї особи або групи осіб при збереженні деяких економічних, громадянських і духовних свобод громадян).

3. Тоталітарний (такий режим, у якому держава втручається у всі сфери життя людини і суспільства; режим, що ґрунтується на офіційній ідеології, характеризується волюнтаризмом, культом особистості правлячого вождя (лідера), спирається тільки на політичну силу, де опозиція не допускається або ж переслідується, а насильство – це терор; режим, у якому влада на усіх рівнях формується закрито, як заведено, однією людиною або вузькою групою осіб із правлячої еліти; різновид диктатури, у якій особлива роль відведена державі та ідеології, у котрій держава та суспільство утворюють єдине ціле, внаслідок чого панує ілюзія повного схвалення народом або ж суспільством дій влади і держави; станом на сьогодні тоталітаризм вважають історичною формою політичного режиму – держав, в якому встановлений цей політичний режим, немає).

4. Анархістський (режим, у якому не регламентовано способу досягнення та/чи здійснення політичної влади; етимологічно це дає змогу сформулювати висновок, що анархістський сценарій у тривалій перспективі – це відсутність політичного режиму, безвладдя; річ у тім, що анархістські тенденції також можуть проявлятися упродовж нетривалих періодів часу, коли відбувається занепад інших (перелічених вище та їхніх різновидів) режимів унаслідок зниження ролі державної влади чи протистояння політичних сил, що претендують на здійснення влади насамперед в умовах великих потрясінь – революцій, громадянських воєн, окупації) [53, с. 32].

Вагоме значення у цьому ракурсі має спрямованість даних політичних режимів стосовно виокремлення центрів прийняття політичних рішень. Річ у тім,

що демократичні політичні режими зазвичай передбачають існування кількох центрів прийняття політичних рішень, а авторитарні та тоталітарні режими – одного (фактично або формально – залежно від різновиду політичного режиму) центру прийняття політичних рішень (анархістські режими і сценарії не піддаємо аналізу з огляду на запропоновані вище примітки). Це є підставою для згрупування демократичного, авторитарного і тоталітарного політичних режимів у дві окремі категоріальні групи: поліархічні (полікратичні – кілька центрів прийняття рішень) та моноархічні (монократичні – один центр прийняття рішень). Прикладом перших є демократичні політичні режими, а прикладом других є авторитарні та тоталітарні політичні режими. Тому умовно (в контексті способу реалізації влади як родового поняття) усі політичні режими варто розподіляти на демократії й автократії. Перша передбачає такі політичні режими, в яких державна/політична влада (принаймні на найвищому рівні) належить кільком (умовно, не менше, ніж двом) суб'єктам. Друга натомість означає такі політичні режими, в яких державна влада належить лише одному суб'єктові. Зазвичай цей суб'єкт – це глава держави, що є джерелом і носієм суверенітету державної влади, хоча історія демонструє випадки, коли центром здійснення владного впливу були інші політичні/неполітичні інститути (зокрема парламент, партія, армія, церква тощо) [53, с. 33].

1.2. Демократичні політичні режими: сутність, концепти та різновиди

Під час аналізу демократичних політичних режимів, необхідно наголосити на очевидності того факту, що розвиток демократії у різних регіонах є сильно відмінним. Проте відмінність характеру процесу демократизації найбільшою мірою притаманна для країн, що донедавна були автократичними (тоталітарними або авторитарними), а станом на сьогодні перебувають на стадії трансформації своїх політичних режимів. Примітно і те, що зазвичай будь-яку трансформацію в науці називають демократизацією, хоча зворотній процес (автократизація) також є наявним у політичній практиці. З огляду на це, країни різного рівня демократизації часто можуть бути протрактовані по-різному. Внаслідок цього у

політології виникла велика кількість підходів до визначення національних (а також інтернаціональних) особливостей демократії [53, с. 151].

Розглядаючи історичні та сучасні різновиди демократії і демократизації, необхідно наголосити, що деякі з них прийнято вважати класичними (тобто такими, що вже колись аналізувались у контексті розвитку демократії та демократизації), а деякі – новітніми (з огляду на перманентний розвиток політичної науки). Саме з огляду на зазначену специфіку, Литвин В. вважає за доцільне застосовувати для трактування різних феноменів і процесів (у тім числі демократії і демократизації) категорію «концепт». Річ у тім, що найчастіше «концепт» трактують як інноваційну ідею, яка є в креативному задумі; як конструкцію, яка складається з одного класу об'єктів й одного класу параметрів; як загальну ідею або щось розумово/логічно продумане. З огляду на це, зрозуміло, що «концепт» – не частина загальної теорії, а результат попереднього і подальшого обґрунтування. У цьому контексті перевірка концепту є обов'язковою, особливо якщо це стосується таких феноменів і процесів, як демократія та демократизація [53, с. 151].

Цей так званий «концепт демократії», в свою чергу, передбачає, що ми говоримо про результати попередніх досліджень, які потребують подальшого систематичного емпіричного вивчення й систематизації у контексті пояснення засадничих параметрів та індикаторів демократії. Не зважаючи на те, що відмінності у якості демократії різних країнах були очевидними і раніше, політична наука все ж зазвичай нехтувала якісними й кількісними вимірами цього феномена та процесу. Важливо також зазначити, що сьогодні досить часто використовуються різні «класичні» (наприклад, представницька ліберальна, плюралістична, учасницька демократія тощо) та «новітні» концептуалізації демократії (наприклад, гібридна, дефектна, мутантна, вбудована демократія тощо), проте їхня політологічна операціоналізація ще досі є незавершеним процесом. Разом із цим, необхідним видається окреслення концептів демократії (а також демократизації) у часовій перспективі, як «докласичні», «класичні» і «новітні». В даній системі пропонуємо розглянути різноманітні підходи до визначення демократії [53, с. 151]. Серед «докласичних» концептів демократії (які спочатку були аполітичними) дослідники

найчастіше виділяють такі: «первісна демократія», «військова демократія», «антична демократія», «пряма демократія».

«Первісна демократія» передбачала, що «первинній самоорганізації» людей з рисами всенародності притаманна безпосередня участь усіх у «справі виживання та відтворення роду». Питання щодо участі кожного окремого індивіда в управлінні та самоврядуванні не виникало, оскільки був наявний природний розподіл статевовікових ролей. Вважалося, що природа самостійно вибирала та призначала: від людей тільки вимагалось підтримувати «основи всенародності».

«Військова демократія» – даний принцип організації влади характеризується правом прийняття та здійснення важливих політичних рішень винятково тими прошарками населення, які безпосередньо забезпечували безпеку племені (клану, роду), тобто всіма озброєними чоловіками-воїнами (інші ж члени племені були вилучені з процесу прийняття рішень; жінки, літні люди і діти вважалися «нахлібниками можновладців»).

«Антична демократія» – принцип всенародності й рівності усіх «громадян» перед законом як представниками одного суспільства («народу»); принцип прийняття рішень на підставі «консенсусу більшості» (через процедури скликань агор, еклесій і апелл – залежно від географічного детермінування в Давній Греції та її полісах, Спарті тощо). Саме за античної демократії виникли процедури виборності, делегування повноважень, а також принцип рівності у прийнятті політичних рішень.

«Пряма демократія» (або ж, як різновид античної демократії – «афінська демократія») – це система, коли керовані прямо та безпосередньо впливають на обрання правителів і політичного курсу країни. Вибір правителів (у тому числі президента, глави уряду тощо) відбувається за допомогою партійної системи або через пряме всезагальне голосування. «Афінська демократія» – це своєрідна система змішаного правління з народним зібранням усіх громадян і максимально зниженими майновими та іншими цензами (синоніми «афінської демократії» – аристотелівський термін «політія» та категорія «чиста демократія») [53, с. 153].

Серед «класичних» концептів демократії найчастіше виокремлюють такі: «ліберальна демократія», «республіканська демократія», «охоронна демократія»,

«учасницька демократія», «розвиваюча демократія», «марксистська демократія», «представницька демократія», «плюралістична демократія», «елітистська демократія» тощо.

«Ліберальна демократія» – це політична система та політичний порядок, що дає змогу громадянам брати участь у політичному житті; це політичний механізм, що захищає громадян від свавілля влади та беззаконних дій інших людей; зазначений механізм може спрацьовувати винятково через конституційні обмеження влади, що виражаються насамперед у поділі повноважень законодавчої, виконавчої та судової влади. В основі ліберальної демократії лежить концепт природних прав людини та громадянина.

«Республіканська демократія» (або «рання американська демократія») – це система змішаного представницького управління від імені усіх громадян, а не визначених класів; це система, в якій головні позиції займають право, а також ідея справедливості як вищого ступеня сумісності різних інтересів. Мета подібної демократії – досягнути «граничної» різноманітності (чи плюралізму) та залучити якомога більшу кількість людей до соціального життя та перерозподілу суспільних благ. Разом із цим, підтверджено, що демократії не може бути без згоди більшості щодо головних критеріїв устрою певного суспільства. Також демократії не може бути за умови відсутності плюралізму інтересів. До традиційних ознак такої республіканської демократії належать: конституціоналізм, легітимність, вільні вибори, мажоритарність (або «правління більшості»), повага до опозиції, конституційні гарантії індивідуальних прав і свобод.

«Охоронна демократія» – це модель демократії для захисту індивіда на основі забезпечення всезагального права голосу, унаслідок якого виникає механізм прямого підпорядкування правителів виборцям; це система конституційної демократії, яка діє в межах формальних та неформальних правил, що обмежують владу держави. Даний підхід гарантує політичні і громадянські свободи, а також рівність усіх перед законом. Охоронна демократія надає громадянам можливості для вибору способу життя унаслідок повної відповідальності за свій вибір, що передбачає невтручання влади в життя та відділення держави від суспільства.

«Учасницька (партисипаторна) демократія» (або «демократія для всіх») – це концепт, згідно з яким ключовою є активна участь людей/громадян в обговоренні та прийнятті рішень з головних питань суспільного життя. Найважливішою умовою демократичної участі та її поширення є соціальна рівність: принцип участі потрібно застосовувати і до недержавних інститутів, де люди безпосередньо висловлюють свою волю (насамперед щодо трудових колективів). Це модель демократії, згідно з якою гарантується забезпечення «самоврядування громадян» – свободи та рівного права на саморозвиток, поінформованості й активної причетності до прийняття рішень, які удосконалюють почуття політичної ефективності та сприяють прояву піклування про колективні вимоги. Примітно, що в концепті учасницької демократії політична участь не є засобом досягнення цілей, а цілепокладанням – тобто вона містить ціль у собі. Участь у цьому концепті виконує дві функції: захист громадян від нав'язаних зверху рішень і самовдосконалення людини. «Ідеальне учасницьке суспільство», за цією моделлю, – це країна з прямим (без жодних посередників) залученням громадян до управління ключовими політичними та соціальними інститутами, підзвітністю лідерів рядовим членам суспільства. Ключові механізми учасницької демократії – це референдум (і плебісцит), ініціатива, відклик.

«Розвиваюча демократія» (чи «демократія для саморозвитку») – концепт, що ґрунтується на забезпеченні політичної участі не лише для захисту індивідуальних інтересів, а й для самовдосконалення вільних поінформованих громадян, прихильних до демократичних ідеалів. Стверджується ідея, що оскільки залученість громадян до політики (участь у роботі окремих гілок влади, громадських дебатах) важлива для гармонійного розвитку потенціалу кожної людини, держава повинна надати їм (громадянам) особисті права та свободи. Згідно з цим концептом, демократія – це засіб досягнення свободи індивідів або особистісної автономії.

«Марксистська демократія» – це концепт, в основі якого покладено розгляд парламентаризму лише як форми капіталістичної демократії, а натомість у центрі уваги зосереджено твердження про те, що вільний розвиток усіх досягнуто шляхом вільного розвитку кожного. Останній трапляється лише за умови припинення експлуатації та визначення політичної й економічної рівності. Тому демократія

у марксистській інтерпретації трактується як «ідеал» рівності, отримуваний унаслідок спільного володіння власністю. Таким чином, йдеться радше не про політичну, а про соціальну демократію, яка є лише «фасадом соціальної рівності». «Справжньою» демократією вважали бездержавний лад, досягнутий унаслідок революційного повалення капіталізму.

Представницька демократія» – система, за якої центром усього політичного процесу вважається парламент. Саме парламент є головною підставою політичної влади та єдиним легітимним вираженням всезагального виборчого права. За підсумками вільних, справедливих і змагальних виборів громадяни делегують у законодавчий орган своїх представників, які впродовж конкретного терміну зобов'язані виражати вимоги та інтереси певних груп електорату. Класична представницька демократія передбачає існування інституту бікамерального парламенту.

«Плюралістична демократія» (чи «демократія для груп») – це концепт, згідно з яким політику розглядають як «конфлікт груп інтересів» у сфері їхньої політичної боротьби, у якій рішення приймають на підставі компромісу і заради задоволення максимального обсягу інтересів. Тут демократію трактують не як «владу народу», а як «владу за згодою народу». Основне призначення демократії – захист вимог і прав меншин. Плюралізм – це принцип сучасного суспільного формату демократії, за якого взаємодіють і змагаються (в умовах вільного вираження своїх інтересів) різні соціальні групи, партії тощо. Формування політичної волі тут відбувається у відкритому «зіткненні» різних інтересів, коли для досягнення політичних цілей є необхідним лише мінімальний збіг у поглядах. Проте з урахуванням різноманіття думок і конфліктів прийняти абсолютно правильне рішення для усіх громадян видається неможливим. Тому основа згоди – принцип більшості. Проте прихильники даного підходу застерігають від появи «диктатури більшості», що порушує демократичні правила гри та робить замах на невід'ємні права людини, адже від помилок не застрахована і більшість. Головна характеристика концепту плюралістичної демократії – змагання між партіями під час виборів та можливість груп інтересів (тиску) вільно виражати свої політичні погляди – проводить надійний зв'язок між керуючими і керованими. Вважається, що громадянам не обов'язково висловлювати

свою думку – за них це зроблять групи інтересів, причому значно більш ефективно. Саме тому представництво може бути досягнуте навіть без активної участі громадян. У цій моделі громадяни представлені двічі: виборними особами та лідерами груп/організацій, які відстоюють громадянські інтереси. Політики є відповідальними, бо вони прагнуть задовольнити вимоги груп інтересів у надії на отримання більшої підтримки електорату.

«Елітистська демократія» – концепт демократії, згідно з яким відбувається поділ суспільства на правлячу меншість (еліту) та неправлячу більшість (масу). «Маса» не цікавиться політикою, не володіє потрібними знаннями та повною інформацією, не вміє приймати правильні рішення, а тому вона добровільно передає еліті право керувати політичним процесом. Політична участь маси обмежена виборами, бо більшість громадян ірраціональна, некомпетентна та має нестійкі уявлення. До того ж, зростання громадянської участі веде до підриву стабільності й ефективності, досягнення яких є головною метою демократії. Інша назва концепту – це «теорія конкуруючих лідерів». У цьому ракурсі демократія – це не ціль, а один із методів політичного процесу (як і тоталітаризм чи авторитаризм). Функція громадян у цій моделі проста – це вибір та відкликання представників влади. Вибори в даній моделі виступають лише засобом, що змушує еліту відчувати свою відповідальність за політичні рішення. Тому демократія у цьому концепті – інституційний ресурс для прийняття політичних рішень. Головна ознака елітистської демократії – змагальність між потенційними лідерами. Саме тому елітистська демократія знімає відповідальність громадян за політичні рішення та перекладає її на лідерів, які мають більше досвіду у політичних питаннях [53, с. 155-156].

Специфічну логіку виокремлення класичних концептів демократії запропонував М. Содаро. Послугуючись поняттям континууму «шкали народного суверенітету» від «прямої» до «непрямої» демократії виділяє наступні її концепти: пряма демократія, технократична демократія, плебісцитарна демократія, представницька демократія тощо [54]. Саму ж демократію дослідник трактує як можливість людей мати право визначати, хто ними управляє. Разом із цим, демократія передбачає існування правових лімітів політичної влади унаслідок гарантій звичайних прав

та свобод громадян. «Чотирма обличчями демократії» є народний суверенітет, права і свободи, цінності демократії і економічна демократія. Умовами демократії у такому трактуванні є віддана демократії еліта, державні інститути, гомогенне суспільство, національне багатство, приватна ініціатива, участь громадян, підтримка незадоволених демократією, середній клас, демократична політична культура, освіта та свобода інформації, громадянське суспільство, сприятливе міжнародне середовище тощо.

Після Другої світової війни почалось формування так званих «новітніх» концептів демократії. Спільною рисою у цих концептах стало виділення таких інституційних ознак демократичного режиму: 1) окресленість процедур конкуренції за політичні посади за умови необмеженості конкуренції, представницький характер політичного правління; 2) демократична деліберация (постійна самокритика, а також процес «самоочищення демосу», які проявляються у постійному залученні супротивників демократії до політичної дискусії); 3) поліархічність демократії (виконання головних ознак поліархії, за Р. Далем, – виборних посадових осіб, вільних і чесних виборів, загального права голосу, права претендувати на виборні посади, свободи слова, наявності альтернативних джерел інформації, незалежності самоорганізації тощо); 4) представницький характер влади та її виборність; 5) консоціативність (це принцип організації влади, заснований на співпраці у межах усталеної інституційної структури політичних еліт, які становлять розбіжні відносно автономні сегменти суспільства) як стимул збереження національної єдності та забезпечення стабільності демократії (у тій країні, для якої, зі слів А. Лейпхарта, властива фрагментована політична культура); 6) залежність від суспільного договору (через це інституціоналізуються процедури, які регулюють конфлікти і забезпечують відносну стабільність політичної системи); 7) визначеність процедур у невизначеності результатів (приміром, у демократії не може існувати органічно властивих їй механізмів, які захищають від приходу до влади автократів); 8) політична та правова рівність громадян; 9) легітимізація влади (система демократії та різні вписані в неї складники піддаються перевірці та критиці за допомогою демократичної деліберации і формальних процедур; всезагальні вибори

є симуляцією політичної кризи, яка відбувається у строгих конституційних рамках і відповідно до чинних законів – це дає змогу, за словами Е. Шатшнайдера, знімати наявну політичну напругу, оновлювати систему правління та соціалізувати конфлікт); 10) правління більшості за умови поваги прав меншості (Дж. Сарторі взагалі визначає сучасну демократію як систему правління більшості, обмежену правами меншості); 11) невизначеність, незворотність, повторюваність виборів; 12) свобода і плюралізм політичної діяльності.

Однією з головних особливостей дослідження демократичних політичних режимів є виокремлення демократії в широкому (максималістському) та вузькому (мінімалістському) вимірах. Широкий вимір демократії в контексті ознак сучасної/новітньої демократії було розглянуто вище. Натомість, про вузький вимір сказано мало. Найчастіше, коли мова йдеться про мінімальну демократію, апелюють до такої категорії, як поліархія: це не система влади, яка містить у собі всі демократичні ідеали у їхній повноті, а управління, достатньою мірою наближене до таких ідеалів. Це політичний плюралізм та здатність інститутів новітньої демократії забезпечувати взаємодію та координацію інтересів індивідів і груп без втрати їхньої самостійності та принципової рівності. Також часто апелюють до такого феномену/концепту, як модель консоціативної (спільнотної) демократії. Це альтернатива мажоритарній демократії (яка завжди опирається на більшість), що найбільше влаштовує плюралістичні (чи багатоскладові або мультикультурні) суспільства, у яких особливо вираженими є поділи на сегменти (групи) по етнічних, релігійних, ідеологічних або регіональних ознаках (наприклад, у Швейцарії чи Австрії) [53, с. 158].

Як зазначає американський дослідник С. Хантінгтон, кінець 80-х – початок 90-х років ХХ століття характеризувався появою у світі великої кількості виборчих (або мінімальних) демократій. Проте електоральні демократії можна визначити як країни, що задовольняють мінімальні вимоги демократії – вільні та справедливі вибори. Так, кількість демократичних країн (у такому трактуванні) значно зросла із 39 у 1974 р. до 120 у 2000 р. (при тому, що кількість проаналізованих країн також зросла від 145 до 192 в аналогічному періоді часу): загалом 2000 р. понад

60 % країн потрібно було вважати демократичними. У такій ситуації помічено один дуже цікавий висновок: якість демократії сьогодні вкрай диференційована (про якість демократії потрібно говорити окремо, але не тут). Тим не менше, версія традиційного (тобто дихотомічного чи трихотомічного) виокремлення демократичних та авторитарних (чи тоталітарних) режимів на сьогоднішній день є спрощеною, особливо в контексті операціоналізації усіх держав за наслідками «третьої хвилі» демократизації. Як засвідчує детальний аналіз, електоральні демократії часто не є повними демократіями або повними автократіями. Такі країни, за різними визначеннями, становлять так звані системи «сірих зон», дефектні, гібридні та проміжні режими. Саме у цьому середовищі сьогодні здебільшого існує чимало концептів демократії, псевдодемократії і навіть недемократії.

Наукова спільнота послуговується також поглибленою класифікацією підходів стосовно трактування концептів демократії. В ній можна виокремити наступні елементи: 1) дефініювання на основі розширеного процедурного мінімуму – до уваги тут береться розширений аналіз громадянських прав і свобод, а також деякі інституційні параметри здійснення влади (як, наприклад, здатність виборного органу влади впливати на політичний процес) (представниками цього напрямку є С. Хантінгтон, Т. Л. Карл, С. Валенсуела, Ф. Шміттер та інші); 2) дефініювання на підставі процедурного мінімуму – до уваги беруть електоральні процедури, проте паралельно потрібно наголошувати на гарантіях громадянських прав та свобод (головні представники цього напрямку досліджень – Г. О’Доннелл та Ф. Шміттер, Х. Лінц і С. Майнверінг, Г. Ді Палма); 3) електоральне дефініювання (електоралізм) – на основі прирівнювання демократії до виборів (цей підхід похідний від Й. Шумпетера) через застосування принципів виборчого права та відсутність масових фальсифікацій (представниками цього напрямку є Й. Шумпетер, Т. Ванханен, Ф. Фукуяма, Дж. Кіркпатрік, Ч. Х. Чі й інші вчені); 4) прототипне дефініювання демократії – на підставі конструювання так званої «індустріальної демократії», яка спричиняє поєднання політичних, соціальних та/або економічних функцій; 5) максималістське дефініювання демократії – на основі широкого набору індикаторів і маркерів, які трапляються у небагатьох країнах світу: з-поміж цих індикаторів

йдеться про рівність соціальних і економічних відносин, широку участь населення в процесі управління та прийняття рішень на всіх рівнях політичного процесу (в підході часто помітне заперечення процедурного механізму дефініювання демократії) (головні представники підходу – Т. Хардінг, Дж. Петрас, Р. Фаген й інші) [53, с. 163].

1.3. Недемократичні політичні режими: зміст, типи та ефекти

Феномен недемократичних політичних режимів (або, як ще прийнято їх називати, автократій) по сьогоднішній день залишається малодослідженим та недостатньо вивченим. Ця ситуація в певному розумінні є парадоксальною, адже людство впродовж більшого періоду своєї писаної історії існувало саме в умовах автократії (хоча і у різних її формах та проявах). Натомість, як зазначає Б. Геддес, на сьогоднішній день увага дослідників зосереджується більшою мірою на порівняльному аналізі феномена демократії, а також процесу демократизації [13]. Через це поняття автократії, разом з його якісними і кількісними показниками, залишається малодослідженим та недостатньо вивченим. Задля більш повного визначення поняття автократії, необхідно звернутись до концептуалізації політичних (або державних) режимів загалом. Як зазначає В. Сухонос, політичний режим складається з трьох основних компонентів, які відносно самостійні та автономні. Ця обставина має чимало важливих наслідків, зумовлених плюралізмом тлумачення політичного (державного) режиму. Першим компонентом політичного режиму дослідник називає права та свободи особи, пріоритетний тип політико-правової культури, свідомості, менталітету та поведінки. Другий компонент змісту категорії «політичний режим» також має кілька вимірів, які зумовлені кількістю правлячих суб'єктів, способом формування органів державної влади, рівнем та якістю соціально-економічного розвитку, принципом поділу влади, статусами партійної системи, політичної опозиції, ЗМІ, армії, поліції, церкви тощо. Третій компонент політичного режиму – методи здійснення влади, способи врегулювання та розв'язання соціальних і політичних конфліктів [61].

Існує кілька основних класифікацій, якими послуговується сучасна політична наука. Однією з найбільш спрощених, проте водночас і найбільш поширених класифікацій є поділ державно-правових режимів на демократичні і недемократичні чи автократичні. Недемократичні режими існують у різних своїх проявах – найдавнішими з них були тиранічний та деспотичний режими. Зазвичай до недемократій (або автократій) також зараховують авторитарні та тоталітарні режими. Ще одна класифікація передбачає розподіл усіх політичних режимів на демократичні й авторитарні. До останніх, поряд з різними диктаторськими режимами, включено також різновиди тоталітаризму – фашизм, нацизм і сталінізм. Зрештою, третьою (і найбільш поширеною у вітчизняній політичній науці) є класифікація усіх політичних режимів (на основі особливостей взаємодії держави і громадянського суспільства й ступеня проникнення державної влади в інші сфери громадського життя) на демократичні, авторитарні і тоталітарні. Причому демократія і тоталітаризм у межах даної класифікації розглядаються як крайні протилежності. Авторитарний режим іманентно спроможний тяжіти як до демократії, так і до тоталітаризму. На сьогоднішній день дослідниками прийнята думка, що серед політичних режимів сучасності тоталітарні режими не є репрезентованими, а натомість існують лише окремі авторитарні режими з елементами тоталітаризму або з так званим «синдромом тоталітаризму». Даний тип режимів ще інколи називають «посттоталітаризмом» [53, с. 268].

Щоб довести чи спростувати дану позицію, необхідно звернутися до наукового трактування тоталітаризму як окремого виду політичного режиму. Тоталітаризм – такий політичний режим, який прагне до повного (тотального) контролю держави над усіма аспектами життя суспільства. Крім того, трактування тоталітаризму отримує особливо вагоме значення у контексті порівняльної політології (з точки зору співвідношення влади та суспільства): в умовах тоталітаризму політична влада бере під свій повний (чи тотальний) контроль суспільство, утворюючи з ним «єдине ціле», повністю контролюючи всі аспекти життя людини; держава жорстоко придушує будь-які прояви опозиції чи непокори. Також важливою особливістю тоталітаризму є створення ілюзії «повного схвалення народом дій

влади». Для класичного тоталітаризму властива мілітаризація суспільного життя. У статті Б. Муссоліні «Доктрина фашизму» «тоталітаризм» розглядається як суспільство, в якому єдина державна ідеологія вирішально впливає на громадян («все всередині держави, нічого поза державою, нікого проти держави») [55].

Одними із перших дослідників, що запропонували більш-менш цілісний концепт тоталітаризму, були К. Фрідріх та З. Бжезинський. В його основу покладено трактування не просто «тотальної природи контролю» з боку держави у цьому політичному режимі, але й принципову відсутність обмежень подібного контролю. Базовими ознаками тоталітаризму дослідники називають наступні: 1) наявність однієї всеосяжної політичної ідеології, за допомогою якої сконструйовано всю політичну систему суспільства; 2) наявність єдиної партії, що керується однією особою (диктатором), яка зливається з державним апаратом та таємною поліцією; 3) заперечення традицій, традиційної моралі та повне підпорядкування вибору засобів «поставленим цілям» («мета виправдовує засоби»); 4) відсутність плюралізму в ЗМІ, жорстка ідеологічна цензура всіх легальних каналів з надходження інформації, а також програм середньої і вищої освіти, кримінальна відповідальність за поширення незалежної інформації; 5) величезна роль державної пропаганди та маніпуляція масовою свідомістю населення; 6) висока роль державного апарату, проникнення держави у всі сфери суспільного життя; 7) масові репресії та терор з боку силових структур, знищення індивідуальних громадянських прав і свобод; 8) централізоване планування економіки; 9) повний адміністративний контроль за функціонуванням судової системи; 10) прихильність експансіонізму (дана ознака допомагає чітко розрізнити авторитаризм та тоталітаризм); 11) майже всеосяжний контроль правлячої партії над збройними силами та розповсюдженням зброї серед населення; 12) намагання стерти кордони між державою, громадянським суспільством й особистістю [12]. Даний перелік ознак часто критикується науковою спільнотою за те, що він включає в собі не лише обов'язкові ознаки тоталітарних режимів – деякі з запропонованих К. Фрідріхом та З. Бжезинським ознак були притаманні навіть демократичним режимам у певні історичні періоди їхнього розвитку.

Для тоталітаризму завжди притаманна наявність певної вищої мети, заради якої суспільство має бути готовим відмовитись від своїх політичних, правових та суспільних традицій. Також режим має бути зданим до здійснення тиску на населення задля досягнення цієї мети. З точки зору «персональної автономії» особистості, тоталітарні режими прямують від «послідовного звуження автономного простору» аж до його повної ліквідації. Це веде до «атомізації суспільства», коли всі сфери зливаються в єдине ціле. Відмінність від авторитарного режиму тут полягає в тому, що «підтримання порядку» відбувається не відповідно до визначених процедур, а згідно з широкою «свободою дій влади», що забезпечує непередбачуваність дій керівництва країни. Через це ідеологія в тоталітаризмі відходить на другий план після керівництва, оскільки може вільно ним трактуватися та перероблятися під конкретні політичні цілі. Крім того, ознакою тоталітаризму є боротьба проти чітко визначеної чисельної групи або кількох груп населення («куркулі» у СРСР, або євреї у Німеччині) [53, с 271].

В цьому контексті дослідник Х. Лінц виділяє три важливі ознаки тоталітаризму: 1) наявність моністичного, проте не монолітного центру влади (саме на основі впливу цього центру влади отримує свою легітимізацію плюралізм інституцій, і не є наслідком динамічності чинного суспільства, а лише спродукованим політичним утворенням); 2) існування ексклюзивної, автономної та більш-менш інтелектуально структурованої ідеології, на підставі якої правляча група чи лідер, а також партія, яка обслуговує лідера або групу, «позиціонується у реальності» та фігурує в ролі «основи політики» або «узаконення її маніпуляційного характеру» (ідеологія має деякі межі, за якими лежить інакомислення, що є «несанкціонованим»; ідеологія виходить за рамки конкретної програми й визначення меж легітимності політичних дій для забезпечення «вищого сенсу», почуття «історичної мети» та інтерпретації соціальної реальності); 3) заохочення участі громадян й/або активної мобілізації політичних та колективних соціальних завдань (через вплив однієї партії та багатьох монополістичних вторинних груп: ознака веде тоталітаризм до своєрідного «ідеального типу» політичного режиму).

Існує багато різновидів авторитарних режимів (як концептуального складника сучасних автократій). Більшість авторитарних режимів розповсюджено у країнах Азії, Африки та Латинської Америки, які розвиваються. Проте іноді вони можуть існувати й у розвинених країнах: прикладом цього були Іспанія, Португалія та Греція до середини 70-х років ХХ ст [21].

Дослідник В. Сухонос виокремлює демоністичні авторитарні режими нової олігархії, а також традиційні авторитарні режими олігархічного типу. Перший тип авторитаризму з'являється унаслідок виходу на передові позиції національної буржуазії, яка налагоджує тісні контакти з військовими. Прикладами різного часу можуть бути режими Тунісу, Камеруну, Алжиру тощо. У другому ж випадку влада концентрується в руках кількох найбагатших сімей, які контролюють економічне і політичне життя в країні. Зміна лідерів зазвичай проходить внаслідок перевороту, закулісної боротьби, маніпуляцій із виборами. Такі режими є характерні або раніше були характерні насамперед для Латинської Америки, де правляча олігархія тісно пов'язана з католицькою церковною верхівкою.

У багатьох країнах, що розвиваються, можливі режими військової диктатури, запроваджені, як заведено, шляхом військового заколоту. Часто армія – це головна опора держави. Серед цих режимів варто виділяти утверджену у вересні 1973 р. військову диктатуру А. Піночета в Чилі, режим «чорних полковників» у Греції в 1967–1973 рр. Сьогодні також є режими, монархічні за формою, але авторитарні за змістом. Їх визначено за принципом наслідування влади.

Існують змішані (чи гібридні) режими, які В. Хорос і М. Чешков називають «демократичним авторитаризмом» й «авторитарною демократією». Насамперед йдеться про «авторитаризм розвитку» у країнах Азії, Африки та Латинської Америки. Тут політична модернізація, спрямована на професіоналізацію, демократизацію та розподіл влади, відбувається повільно і з великими труднощами. «Авторитаризм розвитку», який проявляється як закономірне національне та регіональне явище, поступово еволюціонує у бік демократії. Для нього властиві тенденції до диктатури, використання силових прийомів та інші особливості політичного авторитаризму. Проте, як демонструють В. Хорос і М. Чешков, «він підтримує інститут приватної

власності, спирається на певні кола, потребує їхньої підтримки і тому певною мірою готовий до них прислухатися. Так, авторитаризм розвитку значною мірою сумісний з елементами лібералізму: політичними партіями, правовими нормами та навіть з відносно вільною пресою» [63, с. 92-108]. Авторитаризм розвитку може мати потенцію до демократії, яка набуває більшого розвитку під час економічної модернізації. Також існують «гібриди» автократичних режимів, де органічно поєднано елементи тоталітаризму й авторитаризму. До них належать франкістський режим в Іспанії та салазарівський режим у Португалії тощо, що виникли в середині 30-х років ХХ ст. та зійшли з політичної арени внаслідок демократичних революцій 70-х років ХХ ст. У цьому зрізі особливого значення отримує трактування політичного режиму в Північній Кореї [53, с. 284].

За ставленням авторитарних режимів до традицій виділяють традиційний і новий авторитаризм. Традиційним вважають такий тип авторитаризму, який опирається на традиційні цінності та репродуковані політичні структури, що формувалися протягом декількох століть. Новий авторитаризм виник у ХХ ст. як наслідок процесів лібералізації, індустріалізації, модернізації тощо. Традиційний авторитаризм є дуже стабільним, натомість новому постійно загрожує колапс.

Одну з методик класифікації авторитаризму запропонував дослідник В. Якушик у праці «Держава перехідного типу». Вчений розглянув режими «держав перехідного типу», та на основі отриманих даних класифікував авторитарні режими: на думку дослідника, «потрібно чітко розрізняти: а) революційний авторитаризм, демократичний за своєю суттю та спрямований на захист інтересів широких народних мас, на збереження влади прогресивних сил суспільства, активне залучення народу до вирішення політичних питань, підвищення його політичної культури, на усунення перешкод на шляху соціального прогресу, глибокої демократизації суспільства; б) реакційний авторитаризм – антинародний за суттю, який прагне назавжди усунути народ від здійснення реальної влади, а також переслідує мету захисту корінних інтересів експлуаторської меншості, збереження її політичного, економічного панування і привілеїв». Реакційний авторитаризм більшою мірою належить до категорії «автократія», оскільки може

проявлятися у формі тоталітарних диктатур та олігархічних політичних режимів [65].

К. Гаджиєв класифікував авторитаризм на традиційну монархію, військово-політичний та громадянський авторитаризм, а також авторитаризм модернізації. Деякі дослідники класифікують авторитарні режими залежно від їхнього ставлення до економічного розвитку. Вони виділяють режими, які стимулюють зростання економіки та добробуту (КНР, свого часу Тайвань та Південна Корея), режими економічного зростання (Бразилія та Уругвай у 70–х роках ХХ ст.) та режими збагачення еліти, що не забезпечують економічного розвитку країни (більшість авторитарних режимів). Ще одну класифікацію авторитаризму також запропонував Ю. Сумбатян [60, с. 45-54]. Дослідник поділяє військово-диктаторські режими на: правоавторитарні, що характеризуються директивними методами управління з боку військово-бюрократичного апарату та відсутністю ефективного контролю з боку народних мас за діяльністю правлячої військової адміністрації; лівоавторитарні, що виникають у процесі повстання або (точніше) революційних контрпереворотів. Метою цих режимів може бути ліквідація авторитаризму та відновлення законної демократичної державної влади, хоча це не є обов'язковою вимогою класифікації. Як заведено, ці режими формуються за активної участі/підтримки прогресивних військових сил у союзі з патріотичними організаціями. У розширеному трактуванні класифікація Ю. Сумбатяна має вигляд: 1) реакційні режими із тоталітарною тенденцією (військово-диктаторські правоавторитарні й лівоавторитарні режими – хунта і кауділізм у Латинській Америці, персоналістські диктатури в Африці й персоніфіковані режими в Азії; однопартійні режими); 2) консервативні однопартійні та деякі багатопартійні режими (монархія в арабських державах (зокрема Йорданія), монархія в неарабських держав (зокрема Таїланд) й інші консервативні авторитарні режими); 3) ліберальні багатопартійні авторитарні режими із демократичною тенденцією.

Існують й інші класифікації авторитаризму. В. Перевалов й А. Авксентьєв виокремлюють такі різновиди авторитаризму: «поміркований» (у який певною мірою проникають елементи демократії, а також законності) і «жорсткий» (який

не бере до уваги права людини та громадянина, повністю придушує опозицію). Такий вектор оцінювання авторитарних режимів досить актуальний, адже в ньому наголошено на можливості дотримання прав людини та громадянина, що є одним із визначальних індикаторів політичних режимів сучасності. Для уточнення потрібно зазначити, що сьогодні виокремлюють ілліберальні демократії та ліберальні автократії (концепт Ф. Закарії). Крім того, потрібно говорити про так звані авторитарні режими з «синдромом тоталітаризму». Такі режими доцільно трактувати як «закриті чи повні автократії»: для них властиве намагання провести повний контроль над усіма сферами суспільного життя, однак повністю громадянське суспільство вони не знищують.

Н. Горлач та Г. Головченко виділяють: теократичний авторитаризм (Іран після 1979 р.); неототалітарний авторитаризм за умови існування масових партій (свого часу Мексика); військове правління; монархії, у яких монарху належить вся повнота політичної влади (Марокко – до конституційної реформи 2011 р., Йорданія, Саудівська Аравія); персоніфікований авторитаризм (свого часу Ірак). С. Рябов виокремлює «модернізаційний авторитаризм» і «пряме президентське правління». В. Пугачов виділяє такі види авторитаризму, як: монархія (абсолютна і дуалістична), військова хунта, деспотія, диктаторські режими, популістська система правління, модернізаційний, стабілізаційний і націоналістичний авторитаризм. В. Мадіссон та В. Горбатенко виокремлюють олігархію, монархію, диктатуру, військові хунти, а також окремі конституційні форми авторитаризму. Д. Гончаров та І. Гоптарьова класифікують авторитарні режими за такими типами: диктаторський режим, модернізаційний авторитаризм, «авторитаризм для захисту демократії» (П'ята республіка часів президентства Ш. де Голля), політичні системи незахідного світу. В. Хорос і М. Чешков пропонують такі типи авторитаризму: за відсутності консенсусу, в умовах псевдоконсенсусу, на основі обмеженого консенсусу, на основі широкого консенсусу, з елементами демократії. К. Гаджиєв (про це було частково зазначено вище) виокремлює традиційну монархію (теократичну та східну світську монархію), військово-політичний авторитаризм, громадянський авторитаризм (традиційний авторитаризм олігархічного типу, гегемоністський

авторитаризм нової олігархії), а також модернізаційний авторитаризм чи авторитаризм розвитку (його різновидом є демократичний авторитаризм чи авторитарна демократія). А. Громико пропонує таку типологію: жорсткі авторитарні режими (військові чи преторіанські режими, військово-поліцейські диктатури, військові хунти), авторитарнодемократичні режими чи так звані режими «демократичного цезаризму» (плебісцитарної демократії), демократично-авторитарні («оксамитні») режими [46].

У типології М. Юрія було виокремлено такі різновиди авторитарних режимів: 1) жорстко-авторитарні; 2) авторитарно-демократичні; 3) демократично-авторитарні. Фактично ця класифікація не повністю «вписується» у теоретико-методологічні межі авторитаризму, оскільки переважно зачіпає концепт гібридних режимів. Вважаємо, що краще у зазначеному випадку пропонувати типи авторитаризму на основі їхньої «лінійної наближеності» щодо тоталітаризму та демократії (як до крайніх «полюсів» у традиційній/ соціологічній класифікації політичних режимів): 1) авторитарні режими із елементами тоталітаризму (це свого часу СРСР – у 1953–1989 рр., Куба – до моменту розпаду СРСР, КНДР); 2) «чисті» авторитарні режими (це Судан, Лівія, Кувейт, Катар, Саудівська Аравія чи Іран тощо – до них можна застосовувати різні, запропоновані вище, класифікації); 3) авторитарні режими з елементами представницької демократії (Росія, Киргизстан, Малайзія тощо – до них також доцільно проводити класифікації залежно від міри наближення до демократії) [53, с. 287].

Д. Берг-Шльоссер серед авторитарних режимів увиразнює традиційні абсолютні монархії (держави у Перській затоці, Непал), традиційні авторитарно-олігархічні режими (окремі країни Латинської Америки), гегемоністські режими «нової олігархії», які мають форму військових диктатур (свого часу Камерун та Туніс). Ю. Лейбо та М. Могунова із-поміж авторитарних режимів виділяють: військово-диктаторський, що спирається на армію; монократичний, що окреслюється наявністю декоративної конституції, постійним реальним порушенням прав людини, домінацією виконавчої влади над законодавчою, а також інтеграцією правлячої партії у державний механізм; конституційно-авторитарний, який фактично виключає

легальну можливість для опозиції підірвати становище правлячої верхівки; клерикальний, який забезпечує фактичне панування релігійної верхівки [53, с. 287].

Залежно від того, з якою метою було встановлено авторитарний політичний режим, його умовно розподіляють на три різновиди: 1) модернізаційний – задля проведення політико-правової та соціально-економічної модернізації (Індонезія при Х. М. Сухарто, свого часу Південна Корея); 2) стабілізаційний – задля стабілізації державного режиму в умовах гострої політико-правової і соціально-економічної кризи (наприклад, П'ята Республіка у Франції при Ш. де Голліві чи Туреччина в часи президентства генерала К. Еврена); 3) тиранічний – мета якого встановити режим особистої влади задля задоволення особистих цілей і потреб (наприклад, військова диктатура А. Сомоси в Нікарагуа); 4) деструктивний – для абсолютного обмеження демократичних засад політичного життя, політичного плюралізму, прав і свобод особи й свободи ЗМІ (Чилі в умовах «пінократії» (режиму А. Піночета): хоча, з іншого боку, цей випадок став прикладом модернізаційного авторитаризму). У «чистому» вигляді жодного типу авторитаризму не існує. З огляду на характер влади, найбільше поширеними поміж авторитарних режимів є традиційні монархії, жорсткі (диктаторські) й олігархічні режими, авторитарно-демократичні режими, демократично-авторитарні режими тощо. Але найбільший інтерес викликає «жорсткий» різновид авторитарного режиму, який можна поділити на два типи: військово-диктаторський («пінократія» в Чилі у 1973–1988 рр.) та однопартійний (СРСР у 1917–1929 та 1953–1991 рр.) [53, с. 289].

Висновки до Розділу 1

Отже, із першого розділу стає зрозуміло, що переважними (теоретико-методологічно й емпірично) дефінітивними атрибутами і контекстуальними патернами політичних режимів є такі: 1) політичний режим недостатньо пов'язувати лише з формами державного правління і державного устрою, хоча, безумовно, останні дуже суттєво впливають на окреслення та позиціонування політичних режимів. А річ у тому, що політичний режим потрібно описувати у вимірах соціальної та

політичної стабільності й ефективності, політичний режим сприяє організації масштабних макросоціальних процесів у політичній/соціальній системі; 2) політичний режим – синтез владних (формальних/неформальних інституційних) структур, які дають змогу еліті виконувати покладені на неї повноваження. У цьому зрізі також забезпечується зв'язок поміж системою влади та атрибутами розвитку громадянського суспільства. Так, може відбуватись поєднання багатопартійності та розвиненої структури громадянського суспільства, але може відбуватись і реалізація механізмів прийняття політичних рішень унаслідок існування антисистемного опору, коли не відбувається узгодження еліти з соціальними/громадянськими інтересами; 3) політичний режим забезпечує динамізм або ж стабілізацію політичної системи, приводячи або не приводячи її елементи та структурні атрибути в упорядковану взаємодію, забезпечуючи або не забезпечуючи координацію і злагодженість цих елементів. Усе залежить від того, наскільки успішно політичний режим зважає на політико-правові механізми конкретної системи міжінституційних відносин та особливості державних устроїв і моделей розвитку соціальних структур. Успішність інтеграції сенсу і змісту політичного режиму в інституційну практику та соціальне життя конкретної країни (або ж локальності) залежить від того, наскільки ефективно у політичному режимі взято до уваги соціально-історичні передумови розвитку конкретної країни (або ж локальності). Це означає, що політичний режим є показником ефективності вирішення або артикуляції конфліктів між суспільством і системою влади, чи загалом політичною системою; 4) режим за змістом не можна ототожнювати з політичною системою, адже перший не повною мірою характеризує всі статичні і динамічні атрибути другої. Одночасно зрозуміло, що політичний режим превалентно намагається опиратися на систему економічних інтересів та культурних цінностей, які окреслюють межі політичної системи, а дії (інституційно-процесуальні виміри) політичного режиму неодмінно відображені всередині політичної системи, зміцнюючи або послаблюючи наявні у ній зв'язки і відносини; 5) політичний режим дихотомічно і/чи різносторонньо демонструє особливості взаємин між державою та громадянським суспільством: у структурі громадянського суспільства виникають відносини уряду й опозиції,

які є головними у характеристиці типу і/чи властивостей будь-якого з політичних режимів; 6) політичний режим часто детермінований тимчасовими процесуальними та/або інституційними параметрами. Ця ознака відображена у визначенні політичного режиму як «специфічного періоду дії політичної влади, здійснюваної в рамках політичної системи». Річ у тому, що одна й та сама ж політична система може функціонувати у різних політичних режимах. Політичний режим – свого роду «життя, дихання» політичної системи та її впорядкована динаміка. Політичний режим близький щодо політичної системи змістовно, що в багатьох випадках допомагає розглядати ці поняття як взаємозамінні; 7) політичний режим – це завжди комплекс тих чи інших методів досягнення цілей. Варто зауважити, що режим наділений не тільки специфічними структурами влади (ними володіє політична система і система влади), а й особливими методами її реалізації. Саме на цій основі найчастіше відбувається типологізація і класифікація політичних режимів [53, с. 20].

РОЗДІЛ 2

НЕСПРОМОЖНА ДЕРЖАВА: СУТНІСТЬ, ПІДХОДИ Й ІНДИКАТОРИ ВИОКРЕМЛЕННЯ

2.1. Теоретико-методологічні та аналітичні засади дослідження й розуміння концепту неспроможної держави

Поняття «неспроможна держава» все частіше лунає в політичному дискурсі та засобах масової інформації. Проте з огляду на те, що кожен вкладає в це поняття своє особливе значення, проблема дефініції цього терміна постає особливо актуальною.

Один із дослідників даного концепту Ч. Колл у своїй праці «Хибність неспроможної держави» вказує на те, що дві ранні праці на цю тему – стаття «Неспроможні держави» у журналі «Foreign Policy» за авторством Дж. Гельмана та С. Ратнера 1993 року та праця «Держави, що розвалилися» В. Зартмана 1995 року – описують найбільш яскраві випадки кризових держав 1990-х років [6, с. 1491-1507]. Дж. Гельман і С. Ратнер висвітлюють держави, які не мають спроможності функціонувати як незалежні утворення [15, с. 3-20]. Держави, що розвалилися за В. Зартманом, є такими, в яких не виконуються первинні базові функції держави [43]. В. Зартман починає розробляти більш широку теорію руйнації чи занепаду держави, яка базується на теорії суспільного договору Т. Гоббса.

М. Ігнат'єв у праці «Підвищення ефективності держав: неспроможність держави та криза правління» приймає макіавеллівське або веберівське розуміння неспроможності держави, стверджуючи, що держава вважається неспроможною, коли «центральні органи влади втрачають монополію на здійснення насильства» [17]. Р. Ротберг вказує на те, що «національні держави постають неспроможними через те, що стають жертвами міжнародного насильства і більше не здатні продукувати позитивні політичні блага для своїх громадян» [29].

У науковій літературі описано чимало категорій та дефініцій неспроможності держави. Держава може зазнавати руйнації у багатьох сферах, наприклад у сфері

безпеки, економічного розвитку, політичного представництва, розподілення доходів тощо. Можна з упевненістю стверджувати, що визначення поняття неспроможності держави залежить від того, в якому контексті розглядати поняття «держава». З точки зору міжнародного права, держава як політичне утворення існує тоді, коли вона визнається іншими державами як джерело найвищого політичного авторитету на певній території, і сприймається іншими державами як повноправний та рівний член міжнародних відносин. Державність сама по собі не вимагає дипломатичного визнання з боку інших держав, а радше визнання самого факту її існування. Ще одне поширене визначення у міжнародному праві стверджує, що держава існує лише тоді, коли певне політичне утворення наділене перманентним населенням, чітко визначеною територією, системою управління та можливістю входження у систему міжнародних відносин з іншими країнами. Дане визначення передбачає, що державність не залежить від визнання її іншими країнами. Проте держава також може визначатись у контексті її внутрішніх політичних характеристик, зокрема її національною владою та легітимністю. Це означає, що навіть якщо певне політичне утворення визнається повноцінною державою з точки зору міжнародного права, його не можна вважати державою, якщо не справджуються для цього певні внутрішні політичні умови [31].

В. Зартман відповідає на питання «Чому держави стають неспроможними?» наступним чином: «Тому що вони більше не мають змоги здійснювати функції, необхідні для того, щоби вважатися державами. Держава – це авторитетна політична інституція, що суверенно править певною визначеною територією» [43]. Навіть для більш слабких держав – внутрішні структури яких були сформовані під впливом зовнішніх акторів, і чиї лідери мають дуже мало контролю над транскордонними рухами чи навіть подіями всередині власної країни – суверенність залишається важливим фактором. С. Краснер виокремлює чотири різні типи суверенності: взаємозалежна суверенність, внутрішня суверенність, вестфальська суверенність або «суверенність де Ваттеля» і міжнародна легальна суверенність [20]. Дослідниця І. Шугай в цьому зрізі наголошує саме на взаємозалежній суверенності, адже цей тип характеризує можливість держав контролювати переміщення у межах своїх

кордонів. На право держави на контроль за своїми кордонами зазвичай не посягають, проте в контексті процесу глобалізації це право часто не вдається реалізувати повною мірою [31].

Дослідник Дж. Ді Джон стверджує, що «в науковій літературі з приводу неспроможності держав висвітлено два основних напрями. Перший розглядає неспроможність держави як сукупність інституційних структур, які відхиляються від засад сучасної веберівської бюрократії. Другий напрям, який здебільшого є репрезентований теоріями функціоналістів, стверджує, що вимірювати неспроможність беззмисовно» [9]. З точки зору Д. Аджемоглу та Дж. Робінсона, благополуччя держави залежить від її інституційних структур. Політика та політичні інституції визначають економічну систему, тобто наскільки економічно ефективною є держава. Якщо економіка стабільна та всеохоплююча, вона стимулює економічне зростання та процвітання загалом. Якщо ж економіка є екстрактивною, то це заважає розвитку та може призвести до занепаду держави [2].

У 2004 р. відомий американський філософ, соціолог і футуролог Ф. Фукуяма у своїй праці «Сильна держава. Управління та світовий порядок у XXI столітті» писав, що після закінчення «Холодної війни» слабкі та недієздатні держави, ймовірно, стали єдиною найсуттєвішою проблемою для міжнародного порядку. Події 11 вересня 2001 р. дали зрозуміти, що проблема слабких країн нині має безпосередній зв'язок з безпекою інших країн та міжнародною стабільністю [62, с. 135]. У зв'язку з цими подіями у США та інших розвинених країнах Заходу набули значного поширення ідеологеми, які пов'язані з обґрунтуванням законності застосування військової сили проти потенційно небезпечних й просто слабких держав, які виникли внаслідок краху колоніальної системи, досі не можуть стати державами у повному розумінні слова і несуть загрозу безпеці регіону. Задля позначення подібних квазідержавних одиниць часто використовувався термін «failed state» («держава, що не відбулася» чи «недієздатна/неспроможна держава»).

Попри те, що в країнах Заходу було зроблено більш-менш успішні спроби надати поняттю «неспроможна держава» точний науковий зміст, на сьогодні не існує його універсального визначення, що створює простір для різних смислових

конотацій. Дослідження цієї проблеми здійснюються за кількома пріоритетними напрямками: а) взаємозв'язок «неспроможної держави» зі ситуаціями внутрішнього збройного конфлікту, політичної трансформації неопатримоніалізму; б) аналіз внутрішніх і зовнішніх чинників виникнення неспроможності держав; в) оцінка місця і ролі, «неспроможних держав» у системі міжнародних відносин і світової політики.

Відтак поняття «держава, що не склалася»/«недієздатна держава»/«неспроможна держава» застосовується для позначення ситуації занепаду/руйнування/краху держави, коли держава не виконує свої основні функції щодо гарантування безпеки та розвитку й не здатна здійснювати ефективний контроль над своєю територією та її кордонами. У такому стані держава не може відтворювати умови свого існування, хоча деякі елементи держави можуть продовжувати своє існування. Починаючи з 2005 р. «Дослідницька програма американського Фонду миру» («The Fund for Peace») та політологічний журнал «Foreign Policy» оприлюднюють «Індекс недієздатності держав» («Failed States Index»). У 2014 р. цей індекс було перейменовано в «Індекс вразливості держав» («The Fragile States Index»). Індекс оцінює більше ста країн, презентуючи рейтинг ефективності державних систем, здатність (або нездатність) влади контролювати цілісність території, а також демографічну, політичну й економічну ситуацію в конкретній країні [10].

Передбачається, що нестабільні країни, послуговуючись цим рейтингом як порівняльним інструментом для аналізу проблемних моментів своєї політики, оцінки ризиків та прогнозування внутрішньодержавних процесів, матимуть додатковий ресурс для розробки стратегій запобігання та зменшення ймовірності виникнення конфліктів на своїй території. Втім, проблема «неспроможних держав» як виклик міжнародній безпеці продовжує лунаати у виступах політичних діячів та експертів. Так, на межі ХХ–ХХІ ст. держави, визначені як «failed state», були названі правлячими колами країн Заходу (насамперед США і Великобританії) «розсадниками» тероризму, загрозою світовій спільноті. Це стало важливою частиною обґрунтування введення військ в Афганістан, а потім в Ірак та низки інших процесів у світі.

У 2006 р. поняття «failed state» використовувалося задля обґрунтування введення австралійських військ в охопленій безладами і терором Східний Тимор. «Неспроможні держави» згадано як одну з нових загроз у Стратегії національної безпеки США від 1999 р., а в Стратегіях від 2002, 2006 та 2009 рр. такі держави віднесено до розряду безпосередніх загроз національній безпеці США [36]. У Стратегії безпеки Євросоюзу 2003 р. недієздатні держави названо тривожним явищем, котре підриває світовий державний порядок та посилює регіональну нестабільність [49]. У доповіді Групи високого рівня з питань загроз, викликів і змін «Більш безпечний світ: наша спільна відповідальність» серед нових загроз згадуються й «слабкі держави». До цієї проблеми також звернувся тогочасний Генеральний секретар ООН Кофі Аннан у своїй доповіді на Генеральній Асамблеї ООН «При більшій свободі: до розвитку, безпеки і прав людини для всіх», зазначивши, що доки існують слабкі держави, народи світу не зможуть жити в умовах безпеки, законності та розвитку [48].

Не зважаючи на досить велику кількість наукових праць на дану тему, концепт «неспроможна держава» й досі не має усталеної загальноприйнятої дефініції. Виділяють також широке коло різновидів неспроможних держав, як за причинами, так і за ступенем руйнації політичних інститутів. Існує навіть низка підходів, які заперечують існування такого терміну загалом, вважають його нерелевантним і намагаються переосмислити дане поняття.

Існує низка підходів до визначення неспроможності держави. Найбільш широку характеристику цим підходам дали М. Торрес та М. Андерсон у своїй статті «Уразливі держави: визначення ускладнених середовищ для зменшення бідності» [38]. Перша дефініція належить Агентству США з міжнародного розвитку. Неспроможність держави Агентство визначає за такими характеристиками, як зростаюча неспроможність чи небажання забезпечити своє населення продуктами харчування або навіть низкою базових послуг та свобод. «Стратегія вразливих держав» пропонує три операційно різних дефініції для держави, що не справляється, неспроможної держави і відновлюваної держави. Підхід до визначення вразливості держави бере до уваги насамперед її ефективність (адміністративну спроможність

і ресурси), а також легітимацію, вимірюючи їх у контексті чотирьох основних рівнів: політичний, економічний, соціальний та рівень безпеки. Цей підхід подає досить динамічне розуміння поняття «неспроможна держава», проте фокусується головним чином на питаннях безпеки, врегулюванні конфліктів та зміцненні потенціалу держави. Проблема рівності та інклюзивності висувається на перший план, але недоліком цього підходу є те, що ефективність розглядається в занадто вузькому сенсі і не дає змогу диференціювати економічну спроможність та економічну схильність.

Наступний підхід до визначення неспроможної держави у світі належить Американській цільовій групі, яка зараз називається Цільова група з питань політичної нестабільності. Вона визначає державну неспроможність як стан, в якому центральна державна влада протягом декількох років зазнає руйнації. Ця руйнація включає в себе чотири види подій: революційні війни, етнічні війни, часта негативна зміна політичного режиму та геноцид (в тому числі політичний) [9]. Третій підхід визначається Світовим Банком. Він характеризує країни з низьким рівнем доходу як такі, що мають дуже слабкі політичні інституції й управління. Економічна допомога не дає бажаного результату в таких державах, оскільки державній владі бракує економічної спроможності чи просто бажання ефективно використовувати ці фінанси для зменшення рівня бідності. Виділяються два різних типи середовищ для країн з низьким рівнем доходу: постконфліктне та непостконфліктне. Основна перевага підходу Світового Банку в тому, що він відділяє ці країни від інших та намагається вибудувати власні індикатори, проте його методологія залишається закритою для громадськості. Світовий Банк визначає вразливий стан держави за низькими показниками у програмі «Оцінка політики країн та інститутів» (ОПКІ). Це проявляється у двох головних аспектах: по-перше, державні інституції цих країн є доволі слабкими, що загрожує їхній спроможності продукувати блага задля своїх громадян, контролювати рівень корупції та забезпечувати достатній рівень авторитету й впливу на міжнародній арені; по-друге, вони постійно стикаються з ризиками конфліктів та політичної нестабільності. З 26 країн із середнім чи високим рівнем громадянських конфліктів між 1992 та

2002 рр. 21 була визнана Світовим Банком державою із низьким рівнем доходу. Не зважаючи на те, що всі країни з низьким рівнем доходу характеризуються слабкими інститутами, історичний та культурний контекст країни відіграє неабияку роль для визначення підходу співпраці. Світовий Банк виділяє чотири основні типи державної неспроможності: 1) такий, що постійно погіршується; 2) тривала політична криза; 3) вразливий транзит; 4) поступові покращення [18].

Британський департамент міжнародного розвитку (БДМР) також використовує підхід Світового Банку і його методологію, створивши власний список «вразливих держав». БДМР визначає вразливі держави як такі, де уряд неспроможний або не бажає надавати необхідні блага більшості свого народу, включно з бідним населенням. Найбільш важливими функціями держави для подолання бідності БДМР вважає територіальний контроль, безпеку, здатність до управління публічними ресурсами, надання базових послуг, а також спроможність захищати та підтримувати шляхи для бідного населення забезпечувати самих себе [8].

Одне з найбільш ґрунтовних досліджень на тему неспроможності держав було проведено цільовою групою Директорату ЦРУ у 2000 р. [22]. У своєму звіті автори вирішили розглянути і виміряти кейси неспроможності держав між 1955 та 1998 рр. Їхня перша дефініція неспроможної держави (коли «центральна державна влада є недієздатною протягом кількох років») виявилась занадто вузькою, щоб дати статистично релевантні результати – під дане визначення підпало лише 20 країн. У результаті, автори вирішили розширити свій підхід до даного поняття і включити в нього наступні чинники: 1) революційні війни були визначені як «тривалий насильницький конфлікт між державою і політично організованим спротивом, який прагне скинути центральну владу, замінити їхніх лідерів, або захопити владу в одному регіоні; 2) етнічні війни були визначені як «тривалий насильницький конфлікт, в якому національні, етнічні, релігійні чи інші меншини змагаються з урядом за істотні зміни у власному статусі»; 3) негативні зміни режиму були визначені як «істотні зміни у патернах урядування, включно з державним колапсом, періодами істотної нестабільності режиму та/або еліт, зміщення від демократичного до авторитарного правління»; 4) геноцид і поліцид

було визначено як «тривалу політику, що провадиться державами чи їхніми агентами, або, в умовах громадянської війни обома сторонами конфлікту, результатом якої є смерть істотної частки певної спільноти чи політичної групи».

За цими новими критеріями, в період між 1955 і 1998 роками, під визначення «неспроможної держави» підпадало 114 кейсів. Проте дана методологія, хоча і демонструвала істотний ріст у статистичних показниках, виявилася нерелевантною, адже характеризувала одним терміном «неспроможна держава» такі очевидно різні за своїм рівнем розвитку та станом розвитку політичних інститутів країни, як, наприклад, Китай та Сьєрра-Леоне.

Тому дослідницький центр кризових держав у Лондонській школі економіки здійснив спробу категоризації країн відповідно до різних станів вразливості й ефективності. Вони виділили три основні категорії: вразливі, кризові та неспроможні держави. Дослідники характеризували їх наступним чином:

Вразлива держава. «Вразливою державою» називається держава, якій серйозно загрожує криза однієї або кількох її підсистем (особливо ця вразливість проявляється по відношенню до внутрішніх і зовнішніх подразників, внутрішніх і міжнародних конфліктів). У вразливих державах інституційні домовленості втілюють і забезпечують існування умов кризи: в економічному контексті, це можуть бути інституції (до прикладу, право на власність), які підкріплюють стагнацію або низький рівень економічного зростання, або втілюють надзвичайну нерівність (у накопиченні капіталу, володінні землею); в соціальному контексті інституції можуть втілювати надзвичайну нерівність або повну відсутність доступу до охорони здоров'я та освіти; в політичному контексті інституції можуть закріплювати ізольовані коаліції при владі (в етнічному, релігійному або регіональному сенсі). При цьому, протилежною до «вразливої держави» є «стабільна держава» – така, де домінантні політичні утворення виявляються спроможними вистояти внутрішнім та зовнішнім подразникам, а право на політичну владу залишається за правлячими політичними утвореннями.

Кризова держава. Кризовою державою дослідники називають державу, яка перебуває у стані постійного стресу, під час якого правлячі інституції стикаються

з серйозним супротивом і потенційно здатні втратити можливість до вирішення конфліктів (тобто є загроза колапсу). Цей стан не є абсолютним, а радше локально-точковим, тобто держава може дійти кризового стану і вийти з нього, залишитися в ньому на тривалий період часу або може в результаті нього зруйнуватися. Цей процес може призвести до формування нової держави, війни і хаосу чи повернення попереднього політичного режиму. Специфічні «кризи» конкретних підсистем також можуть існувати – економічна криза, криза сфери охорони здоров'я як СНІД/ВІЛ, криза суспільного порядку, конституційна криза – кожна з них, хоча сама по собі ще не є достатньою ознакою для того, щоб характеризувати державу як кризову, може привести її до такого стану. Зворотнім до кризової держави є поняття «стійкої держави», інституції якої зазвичай спроможні справитися з конфліктом, вистояти внутрішні кризи та адекватно відреагувати на внутрішні та зовнішні виклики. Це стан між вразливістю та стабільністю.

Неспроможна держава. Неспроможною державою дослідники визначають стан «державного колапсу», тобто державу, яка більше не може виконувати свої базові функції розвитку та безпеки, а також не має ефективного контролю над власною територією та кордонами. Неспроможна держава більше не здатна відповідати умовам, необхідним для власного існування. Протилежною до неспроможної є «міцна держава».

Хоча провести конкретні розмежування між цими трьома категоріями доволі важко, вони можуть надати певне розуміння того, в якому напрямі рухається та чи інша держава. Детальний розгляд окремих елементів держави у контексті різної міри їхньої ефективності є корисним ще з огляду на той факт, що формування держави – це насамперед історичний процес, який є відкритим та постійно перебуває під загрозою тотальних змін, особливо у контексті новітніх держав. Замість того, щоби називати державу «успішною» чи «неспроможною», цей підхід дозволяє оцінити ефективність держави впродовж певного часового континууму і поглянути на конфлікти та виклики держави як на інтегральні частини процесу її розвитку [9].

Дослідник Ж.-Ж. Грос, провівши аналіз неспроможних держав, у 2011 р. запропонував наступну таксономію неспроможності держав [14, с. 535-553]:

- Держава, яка втратила контроль над дотриманням порядку та веденням війни. Вона більше неспроможна підтримувати верховенство права на своїй території, так само як захистити територію країни від зовнішніх загарбників будь-якого типу (інших країн, іноземних терористів, наркоторговців). Ця втрата контролю сигналізує про руйнацію держави та перетворення її на анархію, тобто, що в країні більше не існує головної влади. Проте, це ще не означає, що життя в країні перетворюється на «природний стан» Т. Гоббса, оскільки деякі необхідні соціальні блага можуть надаватись місцевому населенню різними недержавними акторами, такими як традиційні органи влади чи міжнародні неурядові організації. На момент написання праці автор виділяв лише одну країну, яка підпадала під даний тип, – Сомалі.

- Держава, що втратила контроль над внутрішнім порядком, проте зберігає його через можливість вести війну. Такий сценарій типово виникає у передруйнівному стані, коли держава залишається достатньо сильною у військовому плані, щоби захистити свою територію від зовнішніх ворогів, проте настільки втратила легітимність своєї влади, що їй загрожує колапс зсередини. Деякі вчені зараховують до цієї категорії Північну Корею, проте враховуючи ізольованість політичного режиму цієї держави, це питання залишається відкритим. Історичними прикладами даного типу неспроможності Ж.-Ж. Грос називає Радянський Союз у деякі періоди між ранніми 1970-ми рр. та груднем 1991 р., колишні східноєвропейські сателіти СРСР та Ефіопію за часів президенства М. Х. Маріама.

- Держава, яка втратила можливість ведення війни, проте зберігає внутрішній порядок. У деяких випадках, це може бути цілеспрямована політична стратегія. Правителі, які бояться бути скинутими, і мають обмежену кількість ресурсів, схильні до того, щоб зібрати всі доступні ресурси в одному регіоні і зосередитися на збереженні внутрішнього порядку цього регіону. Міжнародне право і норми заохочують таку поведінку, оскільки в умовах урізаних пілг та дотацій неспроможні держави не мають ресурсів для нарощування військової міцності й опиняються

в стані, коли їм загрожує вторгнення інших ворожих країн. Історичним прикладом такої неспроможності можна назвати Гаїті в період 1957-1986 рр.: президент Франсуа Дювальє боявся не стільки воєнного вторгнення Домініканської Республіки, скільки загрози військового перевороту всередині держави. У результаті, він розформував гаїтянську армію на користь так званих «тонтон-макутів», які провадили жорстокі репресії серед населення. Цей кейс є доволі цікавим, оскільки, по-перше, демонструє факт, що втрата контролю або неспроможність не завжди є недобровільним актом, і, по-друге, насильство не завжди продукується втратою контролю – навпаки, в деяких випадках насильство може допомагати його зберегти.

- Держава, якій бракує контролю над веденням війни та/або внутрішнім порядком, але цей брак контролю є неповним і непостійним. Типово, держави схильні мати більше контролю над збереженням порядку та веденням війни в центрі, ніж на периферії; периферія в цьому випадку виступає тією слабкою ланкою, що веде державу до стану неспроможності. Ж.-Ж. Грос вважає, що більшість неспроможних держав підпадають саме під цю категорію – вони втрачають контроль над частинами (можливо навіть дуже впливовими) своєї території, проте зберігають його в деяких зонах (як правило, це столиця держави або рідний регіон правителя). Вони також мають змогу виконувати певні функції державного управління на цих територіях. Історичними прикладами цього типу неспроможності автор називає Кот-д'Івуар, Конго і Гаїті (після смерті Ф. Дювальє).

Сам концепт неспроможності держави, через свою дефінітивну складність і багатогранність, неодноразово піддавався критиці науковою спільнотою. Концепція була піддана критиці на теоретичних, нормативних, емпіричних та практичних засадах. Найбільш серйозною проблемою концепції неспроможних держав, як вже було зазначено, є проблема дефініції, а більш конкретно суперагрегації надто різноманітних типів держав та їхніх проблем.

На думку дослідниці І. Шугай [31], концепція «неспроможної держави» на сьогоднішній день затьмарює, навіть вводить в оману, чіткий аналіз. Його корисність зменшилася з кількох причин. Концепція містить культурно специфічні припущення про те, як має виглядати «успішна» держава, і об'єднує занадто

широкі різновиди держав з різноманітними проблемами. Ідея неспроможності держави, на думку дослідниці, також призводить до вузьких та однозначних приписів політики, які нівелюють інші важливі концептуальні питання та практичні завдання.

Світ сучасної глобальної політики багатий на випадки неоднозначних концепцій, які приймаються як науковцями, так і політиками. Поняття неспроможності держави та пов'язані з ним терміни, такі як «неспроможність», «вразливість», «кризовість» та «проблемність» держав, стали більше інструментом мовленнєвої маніпуляції, аніж науковою категорією. Терміном «неспроможна держава» наділяють такі різноманітні держави, як Колумбія, Східний Тимор, Індонезія, Північна Корея, Кот-д'Івуар, Гаїті, Ірак і Судан. Це підтверджує надмірну агрегацію країн у підходах і визначеннях їхніх характеристик, і, незважаючи на найсерйознішу спробу розробити критерії для розрізнення «неспроможних», «проблемних» та «вразливих» держав, науковці і дослідницькі центри стикнулися з проблемою розробки маркерів й індикаторів, які інтуїтивно логічні чи широко розповсюджені в науковій спільноті. Концепція держави, що зазнала невдачі, також посилила зв'язок не лише між міжнародною безпекою і внутрішньою стабільністю серед бідних, периферійних суспільств, а й між основними свободами та наданням послуг у малих, безсилах суспільствах й інтересами західних держав [1].

Дослідник М. Мазарр вказує [26], що відсутність строгості визначення дефініцій поставила другу проблему, адже ніколи не було узгодженого набору індикаторів, що визначали б держави, які стають неспроможними. Відсутність чіткої дефініції поняття й індикаторів, які дозволяють розмежовувати держави між собою, мають негативні наслідки не лише з наукової точки зору, а й у контексті практичної політики – вони прямо впливають на можливість проведення міжнародних операцій з надання гуманітарної допомоги.

Таким чином, можна стверджувати, що поняття неспроможності держави на даний момент й досі залишається недостатньо дослідженим. У науковій спільноті досі не розроблено уніфікованого підходу до трактування того, яку державу треба вважати неспроможною, яку – слабкою, а яку – в стані кризи. Рівень неспроможності

держави зазвичай визначається на основі того, над якими сферами вона здатна зберігати та підтримувати постійний державний контроль. Концепт неспроможності часто критикується науковою спільнотою через своє широке трактування, відсутність чіткої системи індикаторів та маніпулятивні практики у політичній риторичі, які часто до нього звертаються. Тому задля більш детального аналізу цього концепту треба розглянути політико-прикладний контекст його операціоналізації.

2.2. Причини та наслідки неспроможності держави у сучасному світі

Хоча початок політичного насильства, включаючи громадянську війну, не обов'язково говорить про неспроможність держави, збереження тривалого стану такого насильства, безумовно, є неспроможністю принаймні деяких основних підкомпонентів державних функцій, таких як забезпечення миру та безпеки на всій сукупності території національної держави. Питання причинно-наслідкового зв'язку залишається відкритим: чи політичне насильство спричиняє неспроможність держави, чи навпаки, занепад певних політичних державних функцій робить її вразливою до політичного насильства?

У літературі про неспроможні держави основний акцент робиться на боротьбі за отримання ресурсів в умовах низького економічного розвитку. Дж. Ді Джон виділяє два основних підходи до цього питання [9]. Перший наголошує на ролі дефіциту ресурсів і деградації навколишнього середовища у наступі політичного насильства загалом та насильницьких політичних викликах державній владі зокрема. Інший фокусується на ролі, яку надлишок ресурсів відіграє у впливі на подібні процеси. Розглянемо їх по черзі.

Деградація навколишнього середовища та жорстокі політичні конфлікти. Одним із значущих у науковому середовищі поглядів на неспроможність держави є ідея, що дефіцит ресурсів і деградація навколишнього середовища є центральними для процесів політичного насильства загалом та насильницьких політичних викликів державній владі зокрема. Наприклад, Т. Гомер-Діксон стверджує, що: «дефіцит навколишнього середовища може сприяти дифузному, стійкому насильству

на рівні субнацій, такому як етнічні сутички та заколоти. Протягом найближчих десятиліть випадки такого насильства, ймовірно, збільшаться, оскільки дефіцит навколишнього середовища погіршується у деяких частинах країн, що розвиваються» [16]. З огляду на те, що праця, з якої взята ця цитата, датується 1999-м р., можемо стверджувати, що прогноз Т. Гомера-Діксона справдився.

Другий погляд у цьому ключі – це так званий «Фактор зеленої війни», який, як зазначає Дж. Фейрхед, «призводить до збіднення довкілля, збільшення конфлікту через ресурси, маргіналізації сільських жителів, соціальних і політичних заворушень, переміщень та неконтрольованої міграції призводять до подальших конфліктів і спалах воєн між державами й всередині них» [11].

Найбільш добре розроблену теорію взаємозв'язку між дефіцитом навколишнього середовища та політичним насильством розробив дослідник Т. Гомер-Діксон. Основна логіка його аргументації полягає в тому, що земельні ресурси цінуються через дефіцит, а дефіцит призводить до надмірного використання та деградації землі, що, в свою чергу, продукує бідність та негативні настрої серед населення. Більше того, ця проблема посилюється із зростанням щільності населення.

Дана аргументація має декілька проблемних моментів. По-перше, багато конфлікт виникають в країнах саме із надлишковими ресурсами, а не з дефіцитом ресурсів. Багато авторів стверджують, що велика кількість ресурсів створює стимули для захоплення держави і допомагає фінансувати заколоти, коли такі ресурси «можна розграбувати». До таких держав можна віднести Сьєрра-Леоне, Ліберію, Біафру, Конго, Заїр та Анголу.

По-друге, як стверджує Дж. Фейрхед, конфлікти можуть не стосуватися проблеми ресурсів як такої, але можуть однаковою мірою стосуватися боротьби за способи використання ресурсів шляхом: експлуатації робочої сили; доступу до міжнародних ринків капіталу; контролю над засобами комунікації та торгових шляхів; політичного доступу до ринків.

По-третє, існує зв'язок між соціальною деградацією та нестачею ресурсів. Конфлікт може виникнути через зростаючу соціальну диференціацію та нерівність у доступі до земельних ресурсів водночас, коли існують покращення продуктивності

землекористування. Яким чином загальний обсяг виробництва продовольства корелюється зі зростаючим дефіцитом і бідністю для деяких прошарків населення? Відповідь лежить у розподілі прав. Посилена «ринковізація» землі може спричинити земельну нерівність, адже ті, хто має доступ до несільськогосподарських доходів та зайнятості, накопичують земельні ресурси. Цей процес прискорюється ще більше, коли традиційні інститути розподілу земель руйнуються.

По-четверте, ці аргументи не досліджують, чому і як деякі кейси політичного насильства в одних державах призводять до розпаду країни, а в інших – ні. Вони також не вивчають, чому країни, що стикаються з подібними обмеженнями ресурсів, потерпають від політичного насильства, а інші – ні. Ці проблеми є основними питаннями для пояснення державної кризи, провалу та розпаду.

Підсумовуючи, можна стверджувати, що існують як теоретичні, так і емпіричні причини, які дозволяють припустити, що аргумент про екологічну нестачу є недостатнім для пояснення політичного насильства та/або неспроможності держави.

Результат зусиль будь-якої організації залежить від трьох речей: її персоналу та ресурсів, її дизайну або внутрішньої структури та навколишнього середовища, в якому вона функціонує. Те саме стосується й держав, які стають неспроможними із внутрішніх та зовнішніх структурних причин, а головним моментом неспроможності є проблема людських свобод. Держава знову прагне отримати контроль над власними функціями та територією. Прагнучи цього контролю, держава стикається з внутрішніми інституційними викликами, які пов'язані із географічними, демографічними, економічними, класовими та етнічними чинниками. Також держава стикається із обмеженнями зовнішнього середовища, яке вона не обов'язково прагне контролювати, але, принаймні, бажає нівелювати його негативний вплив. Держави намагаються захистити себе від негативних зовнішніх непередбачених ситуацій, які, наприклад, можуть бути породжені війною або несприятливими умовами міжнародного ринку, контролюючи при цьому своє внутрішнє середовище за допомогою суміші примусу та згоди.

Самі по собі ні внутрішні, ні зовнішні умови не є достатніми, щоб держава стала неспроможною або досягла успіху. Зрештою, державотворчі результати залежать від того, як державна еліта працює із кон'юнктурою внутрішніх і зовнішніх структурних факторів. Отже, «управлінський» елемент надзвичайно важливий у випадку неспроможності чи ефективності держав, адже, зрештою, вони є політичними організаціями. Таким чином, питання неспроможності держави має бути проаналізоване на мікро- (елітному), макро- (внутрішньо-структурному) та мета- (зовнішньо-структурному) рівнях [14, с. 535-553].

Мікро-рівень: державні еліти. Теорія раціонального вибору дуже корисна для розуміння поведінки акторів державної еліти. Вона розглядає їх як суб'єктів, які мають на меті лише одне: залишатися при владі. Одним із головних викликів, який постав перед державними керівниками було питання ефективного керування великими групами людей і захист великі ділянки власної території віддалено, незважаючи на обмеження, накладені військовими і транспортними технологіями. У первісних державах правителі регулярно відвідували свої володіння. Фізична присутність володаря, особливо того, кого бояться, зменшувала ризик внутрішнього розладу чи зовнішніх нападів. У таких патримоніальних державах вплив правителя на мир та порядок не відрізняється від авторитарного впливу батька в сім'ї. М. Вебер зазначає: «Зокрема, німецькі монархи середньовіччя майже постійно пересувались, і не тільки тому, що недосконалість транспортного сполучення змушувала їх споживати більшість благ, що надавалися керованими територіями, одразу на місці ... Вирішальне причина полягала в тому, що лише їх постійна особиста присутність дозволяла монархам зберігати свою владу над своїми підданими» [41, с. 1042]. Персональне проектування влади правителем неможлива в багатьох сучасних державах через географію та складність управління. Оскільки правитель не може бути всюди одночасно, і він не може зробити все самостійно, то як він може управляти областями, де він не може бути ні присутнім фізично, ні технічно компетентним? Найкращим варіантом є делегування владних повноважень своїм підлеглим. Бюрократія є найкращим засобом управління населенням, що проживає на великій території, проте її відносна ефективність не гарантує її створення.

Таким чином, можна визначити одну з головних проблем поведінки державних еліт: невідповідність між ціннісною орієнтацією правителів, узгоджених у традиційних і харизматичних формах легітимності влади, та вимогами сучасного уряду, які вимагають розподілу влади, а також законності і юридично-раціональної компетентності. Практично всі сучасні неспроможні держави, на думку Дж. Ді Джона, були введені в цей стан цілеспрямованими діями державних правителів, які «вважали свою країну власним господарством, поведився з національною скарбницею так, ніби це була їхня особиста скарбничка, вважали всіх членів еліти або своїми підданими, або прямими ворогами, і в процесі відчужували саме тих людей, які їм потрібні, щоб ефективно керувати державою» [9].

Ціннісну орієнтацію еліт, а, отже, і їхню поведінку, визначає політична культура, яка визначила їхнє минуле, сформувала сьогодення та може серйозно вплинути на майбутнє. Патримоніалізм породжує патримоніалізм, але не тому, що він є вродженим пороком правлячої еліти. Інституційна розгалуженість у багатьох неспроможних країнах стимулює правителів до збереження патримоніалізму, навіть коли вони особисто можуть не поділяти цю ідею. В умовах політичної економії, яка має мало можливостей задля існування поза державою, і коли втрата політичної влади де-факто означає вигнання чи смерть, схильність обмежувати доступ до політичної влади сімейним колом є раціонально обґрунтованою. Накопичення багатства захищає від злиднів на пенсії, а сімейне правління надає надійні гарантії проти ув'язнення. Правораціональна держава може бути зароджена у результаті соціальних революцій та інших катаклізмів. Однак таке трапляється вкрай зрідка.

Макро-рівень: внутрішньо-структурні фактори. Географія також відіграє важливу роль у питанні ефективності держави. Розмір держави визначає, чи можуть державні чиновники розміщуватися по всій її території. Чим компактніша й інтегрованіша територія держави, тим легшим є її управління, і навпаки. Географія не просто полегшує чи ускладнює переміщення державних чиновників, а також впливає на ставлення населення до держави, оскільки відстань від центру може або посилити, або послабити прихильність та легітимацію. Якість персоналу,

що складає апарат примусу, і ступінь його лояльності до правителя теж має значення. Ключовим питанням у політиці завжди є: чи можна тих, хто має зброю, змусити виконувати накази тих, хто її не має, особливо, якщо військові географічно розташовані далеко від правителя? Якщо правитель не може бути досить впевнений у безпеці своєї влади, він утримуватиме генералів державної влади (як апарат примусу) довкола себе, адже розгортання військових баз поза безпосереднім контролем голови держави може потенційно послабити його вплив та підсилити ризики військового перевороту. У цієї стратегії є і свій мінус – правитель збирає навколо себе забагато військових, які, перебуваючи у безпосередній близькості до влади, можуть захотіти її захопити. Таким чином, глава держави мусить постійно балансувати між тим, щоб мати достатню кількість військових навколо себе, щоби захиститися, але не надто багато, щоби не спровокувати їх здійснити переворот.

Ще однією структурною причиною неспроможності держав є надмірне розширення. Це відбувається, коли розмір території держави значно перевищує здатність центральної влади до підтримання порядку і контролю. Теоретики припускають, що надмірне розширення відбувається насамперед через геополітичні прорахунки державотворців. Це часта ситуація для великих загарбницьких країн, коли граничні витрати на експансію – утримання армії та захоплених територій – значно перевищують граничні доходи. Але надмірне розширення не є обов'язковим наслідком територіальної експансії. Неспроможність також може бути наслідком атрофії в центрі. Як вже зазначалося вище, правителі не розміщують свої активи рівномірно по всій території держави, натомість зосереджують свою владу там, де це, швидше за все, збільшить тривалість їхнього правління. Коли ресурси надзвичайно обмежені, ключові засоби для ведення війни будуть розміщені ближче, де правитель може особисто контролювати їх використання. Надмірна централізація може також бути ознакою міцності держави, проте також може сигналізувати про її слабкість. Останнє зазвичай характерне для держав в умовах 1) нестачі ресурсів; 2) незахищеності влади (часто через суперечки між різними

елітними групами) та 3) недостатньої бюрократизації державного управління [14, с. 535-553].

Неспроможність держави також може породжуватися демографічною ситуацією в країні, наприклад, через швидкий приріст населення. Чим більше людей проживає на певній території, тим вищою є потреба у державних послугах, дотриманні безпеки і порядку. Збільшення чисельності населення може бути корисним для держави, якщо воно призведе до збільшення надходження податків у держбюджет, що потенційно може покращити процес надання державних послуг. Однак це актуально лише за умови зростання економіки і можливості збільшення кількості робочих місць. В умовах відсутності зростаючої економіки (або масової еміграції) приріст населення створює проблеми у низці державних сфер, а найбільш помітно у сфері безпеки. Більшість сучасних неспроможних країн стикаються із демографічними та екологічними проблемами, хоча різного ступеня складності. Такі держави є густонаселеними, мають високу частку утриманців (неповнолітне населення перевищує за кількістю кількість доросле через високі показники народжуваності) та страждають від серйозної деградації земель, спричиненої вирубкою лісів, опустелюванням та поганою сільськогосподарською практикою.

Погіршення стану навколишнього середовища змушує переміщення населення в інші міста своєї країни або до більш багатих держав. По прибуттю до іншого міста чи країни вони вимагають працевлаштування, суспільних благ та політичних прав. Коли ж держава неспроможна задовільнити цю потребу, це викликає в населення дратування. Штовхаючи людей ближче до центру, це «стирає» штучну буферну зону, створену економічною сегрегацією. За деяких обставин ці урбанізовані маси можуть починати відігравати важливу роль для політики, особливо у малих державах, в яких розрізненість між багатими і бідними (а також між правителем та підданими) є географічно обумовлена. Опозиція може маніпулювати цими масами, підбурюючи їх до протестів та терористичних актів проти державної влади. З цих причин гетто, фавели та інші види штучної сегрегації населення зазвичай створюються далеко від центру – на периферії.

Одним з парадоксів неспроможної держави є те, що вона, як правило, сильно мілітаризована, що означає, що значна частина бюджету держави офіційно спрямована на розвиток військової сфери. Зв'язок між мілітаризацією і неспроможністю досить чіткий: в умовах зменшення доходів, зростання попиту на послуги і розпорошеності еліт, державні правителі виділяють більше ресурсів на утримання та розвиток апарату примусу. Збільшення частки цих витрат не обов'язково веде до збільшення здатності держави підтримувати порядок або вести війну, оскільки значна частка цих витрат йде на «купування» прихильників, цензуру або просто переводиться на іноземні банківські рахунки правителя. В теорії, держава може виділяти гроші на розвиток системи безпеки, коли насправді у державі панує хаос. Як правило, через недосконалість бюрократичної системи, держава неспроможна відстежити, на що саме витрачаються виділені на безпеку кошти. Таким чином, держави частково зазнають краху з внутрішніх причин, до яких належить і географія, приріст населення, деградація навколишнього середовища, соціальна нерівність, мілітаризація та низький рівень економічного зростання.

Мета-рівень: зовнішні структурні фактори. Мікро- і макрорівень неспроможності держави розглядає тільки внутрішні чинники занепаду. Проте очевидним є факт, що держави, навіть неспроможні, є акторами та суб'єктами загальносвітової міжнародної спільноти, й водночас як підпадають під вплив інших держав, так і зазнають їхній вплив на собі. Тому до причин неспроможності держави, безумовно, належать також і зовнішні чинники.

Протягом століть війна була однією з основних причин неспроможності держави. Проте у літературі з якихось причин ці зовнішні чинники майже не висвітлюються. Ж.-Ж. Грос наголошує на впливі імперіалізму на зовнішні чинники неспроможності держав [14]. Розглядаючи «Індекс неспроможності держав» 2009 р., він доходить висновку, що історичний початок неспроможності сягає часів, що були задовго до кінця «Холодної війни». По-перше, всі, крім однієї з 38 країн, що входять до «червоної зони» Індeksu, розташовані в Африці чи в Азії (крім Гаїті) – жодна європейська країна не входить до цього переліку. По-друге, всі неспроможні держави, які очолюють цей список, були європейськими колоніями

й отримали незалежність у ХХ ст. – тобто, вони є дуже молодими. І по-третє, більшість з неспроможних країн (25 з 38), прийняли Програми структурної перебудови від МВФ і Світового банку у 1980-1990-х рр.

Географія, історія та досвід економічної політики неспроможних країн, вказують на роль зовнішніх факторів у їхньому занепаді. Зовнішнє середовище не є сталим і незмінним – так само змінюється його вплив на занепад держав. З розвитком системи міжнародних відносин державам стало досить складно спровокувати неспроможність іншої держав шляхом анексії, а расова сегрегація вже не є достатньою умовою усунення держави від процесу міжнародних переговорів. Неспроможність держави частково продукується тим, що Д. Абернеті називає «динамікою глобального домінування» [1], яка розпочалася в XV ст. і триває дотепер. Таким чином, неспроможність держави нерозривно історично пов'язана із імперіалізмом.

Неспроможні країни частково є наслідками європейської експансії від 1491 до 1991 років (від Х. Колумба до М. Горбачова). Чому в такому випадку не всі постколоніальні держави стають неспроможними? Відповідь значною мірою полягає в заангажованості державної еліти, а також можливостей та обмежень, які накладає світова спільнота. Застарілі еліти, які пристосували колоніальну спадщину до постколоніальних реалій, з більшою ймовірністю мали успішні держави. Колоніальна держава, із огляду на об'єктивні зовнішні чинники, була неорганічною, нав'язана колоніальному суспільству для задоволення потреб колонізуючої влади. Чим більш «ірраціональною» є колоніальна держава (у контексті території, населення та соціальних інститутів), тим більше шансів на постколоніальну неспроможність держави – особливо якщо здобуття нею незалежності не було продукуювано внутрішніми об'єктивними політичними чинниками. Геополітична карта постколоніальної Африки залишилася практично незмінною порівняно із колоніальним періодом. Війна як імператив, який у минулому міг призвести до територіальної реорганізації, й, в перспективі, до кращого управління, у результаті демократизації була засуджена, і це спонукало неспроможні держави шукати інших способів врегулювання проблем всередині

країни: в епоху «Холодної війни» держави, які де-факто майже не існували за межами власної столиці, могли розраховувати на міжнародну допомогу та дотації. Не маючи достатнього рівня політичної культури і розвитку бюрократичної системи в країні, ця міжнародна допомога лише погіршувала ситуацію.

Отже, у підсумку можна констатувати, що всі причини неспроможності держав можна розділити на три категорії – елітарні, внутрішньо-структурні та зовнішні.

Висновки до Розділу 2

Отже, підсумовуючи, можна стверджувати, що поняття «неспроможна держава» є досить молодим для наукової спільноти. Одноставної думки про те, які держави слід вважати неспроможними, а які – лише у стані кризи, досі немає. Різноманітність підходів, маркерів й індикаторів також суттєво ускладнює процес дефініювання даного терміну. На сьогоднішній день цей феномен є недостатньо дослідженим і потребує більшої уваги та вивчення.

Виявлено, що основні підходи до визначення неспроможності держави представляють Агентство США з міжнародного розвитку, Цільова група з питань політичної нестабільності, Світовий Банк із програмою «Оцінка політики країн та інститутів» та Британський департамент міжнародного розвитку. Серед типів неспроможних держав виділено: держави, які втратили контроль над дотриманням порядку та веденням війни; держави, що втратили контроль над внутрішнім порядком, але зберігають його через можливість вести війну; держави, які втратили можливість ведення війни, але зберігають внутрішній порядок; держави, яким бракує контролю над веденням війни та/або внутрішнім порядком, але цей брак контролю є неповним і непостійним. Сам же концепт неспроможності держави, зокрема через свою дефінітивну складність і багатогранність, неодноразово піддавався критиці науковою спільнотою на теоретичних, нормативних, емпіричних і практичних засадах. Найбільш серйозною проблемою концепції неспроможних держав є проблема складності дефініції, а конкретно суперагрегації різноманітних

типів держав і їхніх проблем. Стосовно причин неспроможності держави існує два підходи: перший наголошує на ролі дефіциту ресурсів та деградації навколишнього середовища у наступі політичного насильства загалом та насильницьких політичних викликах державній владі зокрема, а другий фокусується на ролі, яку надлишок ресурсів відіграє у впливі на подібні процеси.

РОЗДІЛ 3

ПРИЧИННО-НАСЛІДКОВИЙ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК Й ОСОБЛИВОСТІ ПОЛІТИЧНИХ РЕЖИМІВ У НЕСПРОМОЖНИХ ДЕРЖАВАХ

3.1. Історичні та чинні наслідки функціонування неспроможних держав

Неспроможні держави втілюють собою наслідки процесу занепаду на рівні національної держави. Здатність цих національних держав продукувати позитивні блага для своїх громадян є атрофованою. Однак, як показують випадки в Лівані і Таджикистані, ця атрофія не є ані неминучою, ані випадковістю. Перехід від слабкості до невдачі є цілеспрямованим і вольовим процесом. Таким чином, слабкі національні держави не обов'язково мусять ставати неспроможними. Протягом останніх років список неспроможних держав стабільно очолюють Сомалі, Ємен та Сирія. Кожна з цих країн має свої об'єктивні і суб'єктивні причини неспроможності, а також у кожній із них неспроможність проявляється по-різному.

Найбільша загроза, з якою зараз стикається Сомалі, – це терористичний рух «Аш-Шабааб». Спроба Сомалі протистояти загрозі мала певний успіх. Однак, хоча Місія Африканського союзу в Сомалі (АМІСОМ) у багатьох випадках зуміла чинити тиск на бойовиків, вони не змогли повністю їх знищити. Тим часом «Аль-Шабааб» зумів вбити сотні військових АМІСОМ та захопив три бази АМІСОМ у 2017 році. До особистого складу АМІСОМ станом на цей період входило 22 000 військовослужбовців з п'яти країн та 400 поліцейських. Доктрина боротьби з повстанцями передбачає, що для успішної боротьби з «Аль-Шабааб» в Сомалі потрібно щонайменше 47 000 військових [39].

Є й інші проблеми із АМІСОМ, включаючи частий зрив командування та зв'язку. Війська доволі часто звітують у своїх рідних містах перед тим, як пройти реєстрацію в Могадішо з командуванням й управлінням, що призводить до задержок і полонів, які часто коштують життя. Є підозри і щодо кількох країн, таких як, наприклад, Ефіопія, що вони хочуть тримати Сомалі ослабленою на довгостроковій основі. Збройні сили Сомалі (ЗСС), які в ідеалі мали б вирішити значну частину

проблем, мають багато внутрішніх суперечностей. Вони об'єднують багато ополченців, що базуються на сомалійських кланах, чия лояльність досі залежить від настроїв усередині кланових груп, а не центрального уряду. Міжнародне співтовариство витратило сотні мільйонів доларів на навчання ЗСС, проте сам процес навчання є частиною проблеми. ЄС, АС, ОАЕ і США мали брати участь в процесі навчань, але від різних підрозділів були роздані різні вказівки, що призвело до відсутності згуртованості та координації. Можливе рішення полягає в тому, щоб одна країна взяла на себе відповідальність за навчання. Потрібна також наявність ерліфту (повітряного мосту), оскільки його відсутність призвела до захоплення воєнних баз АМІСОМ терористами [40].

Сама АМІСОМ має низку внутрішніх недоліків. Наприклад, деякі сили, як-от сили Бурунді, не володіють англійською мовою. При цьому, дуже мало-хто з військовослужбовців проходить навчання з техніки протидії повстанцям і, крім того, їм бракує координації. Також є певна політична чутливість. Сомалійці бачать себе арабами, а не африканцями. «Аль-Шабааб» може легко позначити Бурунді, Кенію, Уганду і Ефіопію як християнських загарбників. Власні сили Сомалі, які складаються з армії, поліції і мілітаризованих спецслужб, не отримують зарплату місяцями, в результаті чого вони доволі часто прибігають до нелегальної торгівлі зброєю.

Сили Ефіопії, які постійно перебувають у Сомалі, викликали і продовжують це робити багато невдоволення в останніх. Немає сумнівів стосовно того, що Ефіопія є однією з головних причин загострення конфлікту. Щодо західних інтервенцій, потрібно зазначити, що першочергові мотиви та наміри США були добросовісними. Дж. Буш-старший здійснив операцію «Відновлення надії», щоб допомогти тисячам сомалійців, які страждали від голоду. За словами дослідника М. Файнмена, чотири великі нафтові компанії виграли би тоді, якби Сомалі стабілізувалась після втечі президенту Сіада Барре, і що це стало причиною втручання Дж. Буша в Сомалі [4]. Однак, навіть якби це було правдою, адміністрацію Дж. Буша не можна притягнути до відповідальності за те, що вона втрутилась у порятунок голодуючого населення Сомалі. Подібним чином не можна виявити

вини у втручанні ООН. Однак треба зазначити один недолік, який полягає у тому, що ані ООН, ані США не вжили заходів, щоб зупинити Ефіопію від маніпуляцій під час переговорів у Кенії, що відбулись у 2002 році.

Громадянський рух «План стабілізації і безпеки Могадішо» (ПСБМ), який був заснований у 2005 р., постав перспективним рухом, що складався із різних верств суспільства, до котрого входили військові, бізнесмени та різні групи громадянського суспільства. Якби цей рух досяг успіху, політика Сомалі мала б позитивний поворот. Але ісламісти, лідери повстанців та політична еліта спільно працювали над «збиттям» цього неорганізованого громадського руху, який не зміг утримати набраний спочатку темп. Нарешті, міжнародне співтовариство підтримало президента Хасана Шейха Мохамуда у 2012 році, сподіваючись, що він буде відрізнитися від корумпованих та неефективних урядів минулого. США вперше за 20 років відновили дипломатичні зв'язки із Сомалі, а кілька країн, включаючи Китай та Великобританію, знову відкрили посольства в Могадішо. Однак у 2013 році ООН звинуватила режим Мохамуда у надзвичайній корумпованості і заявила, що 80 відсотків операцій Центрального банку Сомалі були шахрайськими. Крім того, боротьба за владу і внутрішні суперечки зупинили багато політичних дій та реформ [27].

Наступний президент Сомалі теж вдається до маніпуляцій, які погіршують політичну ситуацію в цій країні. Президентський термін Мохамуда Абдуллахі Мохамуда добіг кінця у лютому 2021 року, проте за допомогою махінацій він продовжував втримувати своє президентство майже протягом року, і, на період написання роботи (грудень 2021 р.) досі не склав своїх повноважень. Цікаво, що його діяльність із відтягування електорального процесу мало не призвела до повного краху політичної системи Сомалі [34].

Деякі вчені, виправдовуючи стан Сомалі на сучасному етапі, стверджують, що ця держава стала жертвою маніпуляцій ООН та США. Дане твердження дослідник Г. Венугопалан вважає хибним, оскільки Сомалі є далеко не єдиною країною, що отримувала і продовжує отримувати дотації й гуманітарну допомогу. Більше того, існують випадки, коли ця допомога дійсно мала позитивний вплив

на внутрішній стан держави, і допомогла їй вийти зі стану неспроможності – таким прикладом, на думку дослідника, може слугувати Шрі-Ланка.

Сирія є наступним яскравим прикладом неспроможної держави. Дослідження Е. Кулаї та колег вказують на те, що Сирія є неспроможною у всіх соціальних, економічних та політичних аспектах [19, с. 288-309]. На суспільному рівні країна з 20-мільйонним населенням зіткнулася з кризою переміщення і надання притулку 12 мільйонам людей, а це означає, що за 2010-2019 роки понад 60% населення країни було переміщено. Значну частину цього переміщеного населення складають також етнічні релігійні групи, які уряд Б. Асада не зміг захистити та забезпечити. Ці групи також є основною темою насильства, пов'язаного з війною, серед яких найбільше повідомляється про смертність, переселенців, жертв сексуального насильства, а також бідність та недоїдання. У той же час, замикаючи трикутник соціальних криз, криза демографічного й екологічного тиску сама стала прикрою ситуацією, що триває впродовж трьох десятиліть. Криза посухи, яка спричинена зменшенням щорічних опадів, у поєднанні з тиском Туреччини на перекриття річки Євфрат та будівництво масивних дамб завдала шкоди Сирії, а зростання населення, якому потрібно більше води для сільського господарства та пиття, додало складності. Такі соціальні кризи, швидше за все, стануть серйозною проблемою для держави та суспільства в найближчі десятиліття, а серйозні зміни клімату додадуть проблем економіці країни. Економічна ситуація в Сирії, яка стикалася з проблемами вже навіть до 2011 р., з початком кризи в країні та розповсюдженням громадянської війни поступово переходила в глибоку кризу і з розширенням прогалів у розвитку в різних частинах країни зазнала поступового, але глибокого економічного спаду. Ці умови змусили країну нормувати основні товари, такі як хліб [39].

Результати дослідження показують, що більше, ніж 10 мільйонів сирійців переживають продовольчу небезпеку. Надмірна кількість санкцій також ввела економіку Сирії в стан глибокого спаду, який неможливо подолати без іноземної допомоги, оскільки країна зазнала збитків на 300 млрд. доларів в усіх секторах економіки, безпеки і суспільства з 2011 по 2020 рік. Вплив конфлікту на політичну

безпеку також є значним та постійно зростає. Відсутність постійного доступу до охорони здоров'я, освіти, житла і праці посилює наслідки конфлікту, призвівши мільйони населення до безробіття та бідності. Внаслідок сильно пошкодженої системи охорони здоров'я сирійці зараз стикаються з найглибшою кризою здоров'я за століття – спалахом Covid-19, який все ще поширюється, і ефективних засобів для боротьби з вірусом держава не має. Інфраструктури охорони здоров'я країни знаходиться на межі колапсу, оскільки відсутня відповідна система тестування громадян. Водночас курдські, шіїтські та сунітські арабські ополчення наряду з урядом також нанесли непоправних ударів по системі політичної безпеки Сирії. Хоча частини цих сил перебувають у союзі з урядом (шіїти) чи в стані мовчазної змови з ним (курди), сирійська армія вже не є єдиною збройною силою в країні, яка захопила владу. Швидше за все, повстанці-суніти в Ідлібі та Африні та союзницькі дії США в районах Кобані, Хасаки, Камішло, Джазіри й інших мають військову силу. Вони є основною причиною неспроможності держави у політичному аспекті безпеки, оскільки вони кинули серйозний виклик контролю держави над значною частиною сирійської території. Дослідження Е. Кулаї і колег показали критичну внутрішню ситуацію в Сирії в рамках трьох основних показників соціальної, економічної і політичної безпеки, що ведуть до стану неспроможності держави. Згідно з цими трьома показниками, держава в Сирії так і не змогла задовольнити накопичені потреби людей.

Таким чином, склалася ситуація, яка призвела до внутрішніх протестів, розповсюдження корупції, відсутності державних служб, відсутності політичних свобод, відсутності підзвітності уряду, а також безробіття та занепаду економіки. Придушення громадянських протестів військовими та дисциплінарними силами призвело Сирію до кризи, яка вилилась у «війну всіх проти всіх». У цьому контексті релігійні групи, особливо джихадські течії, знайшли простір для зростання та відкрили шлях для пропаганди релігійного насильства в країні [42]. У цій ситуації спостерігався підйом салафітських і радикальних угруповань джихадистів, таких як ІДІЛ, Аль-Каїда та Аль-Нусра, і десятків інших течій, які відіграли вирішальну роль у поглибленні сирійської кризи. Ці групи стали найважливішою причиною

ескалації насильства та війни, що додало подальшого провалу держави в Сирії. Отже, автори вважають, що Сирія в період 2010–2021 років була неспроможною.

Наступна держава, яку потрібно проаналізувати саме в контексті феномену неспроможності, – Ємен. Дослідження Е. Манеї розглядає виклики, які постають перед Єменом, у трьох часових вимірах – нагальні, середньострокові, а також довгострокові виклики [24, с. 95].

Ряд невідкладних викликів походить від рівня внутрішнього переміщення в Ємені та нагальних гуманітарних потреб у продуктах харчування, охороні здоров'я та освіті. Значна частка цивільного населення Ємену втекла від сутичок між племенами на півночі країни, а також від боїв між урядовими військами та угрупованнями бойовиків на півдні. УВКБ ООН, агентство ООН з питань біженців, регулярно повідомляє, що кількість епізодичних сутичок між племенами на півночі регулярно зростає. УВКБ ООН теж підрахувало, що майже все населення міст Зінджибар, Ханфар та Аль-Куд було насильно переміщено в результаті військових дій [37]. Тим часом приплив мігрантів із Сомалійського півострову, які рятуються від війни чи шукають економічних можливостей у Перській затоці чи Європі, збільшується. Крім того, конфлікти, політичні заворушення і економічний спад протягом останніх років призвели до сильного голоду та недоїдання, а також до порушення функцій охорони здоров'я й освіти. Особливе занепокоє викликає рівень недоїдання в Ємені. Управління ООН з координації гуманітарних питань попереджало, що протягом 2012 року кількість дітей, які недоїдають у віці до п'яти років, подвоїлася.

Середньострокові виклики, з якими стикається Ємен, є доволі різноманітними. До них належать: високий рівень бідності; швидке демографічне зростання; відсутність альтернатив нафтовій економіці, яка стрімко занепадає; обмежені інституційні можливості та охоплення держави; погана інфраструктура; стрімке вичерпування водних запасів і гострий гендерний дисбаланс. Однією з основних проблем є демографічне зростання, рівень якого є тривожно високим. Приблизно 50% населення країни є віком менше 15 років. Загальний коефіцієнт народжуваності в Ємені залишається одним із найвищих у світі – 6,2 народжених на одну жінку

(демографічний темп зростання понад 3% на рік). Цими темпами населення Ємену може зрости до 50 мільйонів до 2035 року. В умовах обмежених та вичерпуваних природних ресурсів цей демографічний показник є надзвичайно небезпечним. Економічна система Ємену також потерпає від глибокої кризи. Протягом останніх 20 років економіка Ємену базувалася на нафті, перетворюючи її на «державу-рантьє», яка перерозподіляє ренту за рахунок зарплат держслужбовців та щедрої системи субсидій. Видобуток нафти та газу становить близько третини ВВП країни, 70% державних доходів та 90% експорту. Проте запаси нафти в Ємені швидко вичерпуються. За поточними показниками експлуатації (близько 300 000 барелів на день), очікується, що запаси сирої нафти будуть вичерпані протягом наступних кількох років.

Економічні проблеми Ємену є доволі гострими, але їхня причина не цілком полягає у дефіциті ресурсів. Як стверджує Ч. Шмітц, «саме суперечлива політика Ємену та відсутність інституційного розвитку є основною перешкодою для подолання нинішніх економічних труднощів» [30]. Навіть коли в країні закінчується нафта, інші ресурси можуть надати можливість диверсифікувати економіку. До них належать нещодавно знайдені запаси газу, мінеральне багатство і стратегічний порт Аден. Натомість економічні проблеми Ємену значною мірою відображають недбале управління державою, яке, у свою чергу, невід'ємно пов'язане з системою покровительства. Режим Салеха навмисно гальмував інституційний розвиток, щоби зберегти владу, послабивши економічні інститути Ємену «так, що єменські бізнесмени стали особисто залежно від милості (колишнього) президента» [25].

Ці нагальні і середньострокові виклики є лише симптомами глибшої кризи, недоліків та недбалого державного управління Ємену. Простіше кажучи, сучасна Єменська держава не зуміла представляти всіх своїх громадян на рівних умовах, а політична система виключає більшість своїх соціальних груп і стає етнічним охоронцем інтересів невеликої групи населення. У цього виклику є три основні аспекти. Перший пов'язаний з супротивом центральних еліт. В Ємені діє виборча система з двопалатним парламентом. Згідно з конституцією, президент обирається абсолютною більшістю голосів за двотуровою системою на семирічний термін.

Однак ця виборча система не призвела ані до чергування влади між єменськими політичними суб'єктами, ані до підзвітності чиновників. Верхня палата парламенту використовувалась як канал для патронатної системи президента, тоді як вибори до Палати представників з 1999 року маніпулюються правлячою партією. Крім того, постійні поправки до конституції призвели до «переобрання» А. Салеха, незважаючи на те, що термін його президентства був давно завершений формально. Ці зловживання владою поступово підірвали легітимність державної влади і рівень довіри громадян до влади [24].

Другий аспект політичної неспроможності Ємену характеризується політичною і соціальною ізоляцією цілих соціальних груп та регіонів як на півночі, так і на півдні країни. Нерепрезентованість політичних та соціальних інтересів величезної кількості населення країни негативно впливає на якість політичної системи.

Третій аспект – так звана «політика виживання» і вакуум влади. Колишній президент А. Салех й основні еліти Ємену залишалися при владі протягом десятиліть через політику виживання, яка полягала у наданні доступу до ключових ресурсів лише вигідній для них частині населення, щоби залишатися при владі якомога довше. У макіавеллівському розумінні вони брали на себе все, що було необхідним для виживання, жонглюючи різними і часом конкуруючими інтересами. Цей тип політики – з використанням цінних ресурсів на додаток до постійного застосування принципу «розділяй і керуй» – привів Ємен до межі колапсу.

Терористичне угруповання «Ансар аль-Шарія», скориставшись боротьбою за владу в Сані, зуміло захопити контроль над певними територіями на півдні країни. Хоча Єменська держава завжди була слабкою та не могла повноцінно контролювати свою територію, успіх Ансар аль-Шарії пояснювався дуже різними факторами. Деякі опозиційні діячі звинуватили клан А. Салеха у загостренні загрози Аль-Каїди, щоби забезпечити легітимацію військового примусу. Дуже важко оцінити розмір Ансар аль-Шарії та загрозу, яку вона представляє. Інформація, якою володіє світова спільнота, в основному надходить з інформаційних повідомлень, які важко перевірити, або з повідомлень служб безпеки, що є підконтрольними центральній владі.

Фактологічно примітно, що в 2012 році А. А. Салех подав у виставку, а президентом – на дворічний термін – постав колишній прем'єр-міністр Ємену А. М. Хаді. Тим не менше, у результаті збройного повстання та захоплення офісу президента хуситами А. М. Хаді втік до Саудівської Аравії, а централізованої влади в Ємені станом на 2021 рік встановлено не було. Таким чином, можна стверджувати, що Ємен, безумовно, перебуває у жахливому стані. Причина всіх негараздів, на думку різних дослідників, полягає у недосконалої політичній системі, низькому рівні політичної культури і неефективного розподілу економічних ресурсів.

В цілому можна констатувати, що причини неспроможності держави мають три рівні: рівень державних еліт, внутрішньо-структурний рівень та зовнішній рівень. Індикатори, що свідчать про зростаючий рівень неспроможності тієї чи іншої країни, можна умовно поділити на три групи: соціальні, економічні та політичні, серед яких соціальні та економічні, хоча й відчуються більш гостро, на практиці зазвичай детермінуються політичними чинниками. До неспроможних держав найчастіше відносять країни Африки та Азії.

3.2. Недемократичність як причина неспроможності держави у сучасному світі

Як правило, зберігається тенденція, що неспроможні держави за типом політичного режиму є недемократичними. Проте чи можна вважати недемократичність причиною неспроможності тієї чи іншої країни, чи це радше наслідком? Щоби дати відповідь на дане питання, необхідно проаналізувати політичну практику в низці неспроможних держав.

Одна з країн нашого аналізу – Сомалі. Як вже зазначалося в попередньому підрозділі даної наукової роботи, у контексті політичної стабільності всередині країни можна виділити внутрішні та зовнішні ризики. В першу чергу політична нестабільність була викликана дестабілізуючими внутрішніми факторами, які згодом викликали зовнішню реакцію, і та, в свою чергу, серйозно погіршила стан

країни. Основним фактором, що підштовхнув суспільство Сомалі до розв'язання громадянської війни, став низький рівень економіки. Напередодні війни, в 1990 році, рівень ВВП в країні був украй низьким, а рівень безробіття постійно збільшувався. Катастрофічний економічний стан країни викликав невдоволення з боку її жителів і вони ініціювали й очолювали повстання проти чинної влади, сподіваючись змінити ситуацію. За статистичними даними ресурсу Кноета.com, на сьогоднішній день економічні ризики політичної дестабілізації країни помітно знижуються. З 1990 по 2019 роки рівень економічного розвитку країни значно виріс, що в свою чергу сприяє поліпшенню стабільності всередині країни.

На початку 90-х років вирішальну роль в політиці держави відігравав клановий фактор. Після скидання режиму Сіада Барре між різними сомалійськими кланами виникала збройна боротьба за центральну владу чи утворення власних автономій. Зі слів дослідника І. Коновалова, особлива кланова основа громадянської війни в Сомалі визначила її «фрагментарність» [51]. Як зазначає вчений, кланових груп у Сомалі достатньо багато, що пояснює явище кланової роздробленості. Кожен з кланів намагається втримати власну ідентичність та територію, що призводить до виникнення конфліктної ситуації.

Племена у Сомалі об'єднані в кілька етнічних груп, які відрізняються одна від одної мовними та культурними характеристиками. Найбільша етнічна група «самале» складається з племен дір, хавійя та дарод і становить 85% всього населення Сомалі [59]. Ця етнічна група історично вважається корінним населенням країни і має більш високий статус з-поміж населення. До другої етнічної групи Сомалі зараховують представників етносу банту – нащадків рабів, яких привезли арабські торговці. Інші несомалійські етнічні групи, які разом із банту налічують 15% населення країни, складаються з етносів бенадірі, браванців, ефіопів, індіанців, персів й італійців. Таке етнічне і соціальне різноманіття приводить до роздробленості та провокує кланову боротьбу за провідну політичну роль у державі. Основна боротьба за центральну владу проходила і проходить в центрі та на півдні, в той час як на півночі клан ісаак раніше вів боротьбу із клановими племенами ісса та гадабурсі за створення власної автономії Сомаліленд. Боротьба за автономію є

одним з базових прикладів кланової роздробленості, що створює дестабілізацію всередині країни. На сьогоднішній день клановий фактор не є основним ризиком політичної нестабільності Сомалі за рахунок вільних виборів.

Внутрішня боротьба посилюється за рахунок ісламського фактору. Ісламістські угруповання і на сьогоднішній день загрожують внутрішньому стану в країні. Центральне місце на збройній арені посідають бойовики «Аш-Шабааб». Через постійні терористичні акти бойовиків країна знаходиться в стані постійної напруги, яку уряд (дуже часто невдало) намагається нормалізувати. Число сомалійців, що загинули в озброєних конфліктах, станом на 2016 рік, оцінюється від 350 тисяч до 1 мільйона осіб, що демонструє проблематику ісламського фактору [58]. Сама по собі ж релігійна структура Сомалі не впливає на роздробленість всередині країни. На сьогоднішній день 99,7% населення Сомалі – мусульмани, приблизно 70% з яких – помірковані суніти [33]. Між племенами жодного разу не виникало релігійної боротьби до появи радикального ісламізму в період громадянської війни.

У лютому 2012 року угруповання «Аш-Шабааб» офіційно заявило про приєднання до міжнародної ісламістської терористичної організації «Аль-Каїда». Проте дослідник С. Алеїніков стверджує про більш раннє співробітництво двох організацій, називаючи «Аш-Шабааб» філіалом «Аль-Каїди» у Східній Африці [44]. Подібне співробітництво сприяє активному посиленню діяльності руху «Аш-Шабааб» в Сомалі, його доступу до додаткового фінансування та нової зброї, покращенню бойової стратегії, а також створення небезпечної ситуації не лише в Сомалі, а й в усьому світі. Поширення впливу «Аль-Каїди» шляхом співробітництва з ісламістськими угрупованнями з інших країн викликає велике занепокоєння з боку міжнародної спільноти і часто призводить до зовнішнього втручання з метою запобігання небезпечним ситуаціям.

За останні роки на території Сомалі і в сусідніх країнах було зареєстровано велику кількість терористичних атак з боку організації «Аш-Шабааб». Наприклад, у 2015 році це угруповання здійснило теракт в кенійському університеті, що знаходиться неподалік від кордону Сомалі. У січні 2016 року було здійснено

атаку на кенійську базу в сомалійському місті Аль-Ада, а в 2017 році угруповання звинуватили в організації вибуху вантажівки в столиці країни Могадішо.

Нестабільна економічна ситуація в 1990-х роках теж призвела до зростання рівня злочинності в країні. Високий рівень безробіття змушував мешканців Сомалі вдаватися до крайніх мір заради власного виживання. Це сприяло зародженню піратства та створенню масштабного чорного ринку зі збуту наркотиків та зброї. Пірати в Сомалі являють собою особливе окреме злочинне угруповання, основна діяльність якого полягає в нападах на торговельні морські судна. Діяльність піратів особливо активною стала з 2004 року.

Внутрішні фактори, в першу чергу діяльність «Аш-Шабааб», протягом десятків років становлять загрозу для світової спільноти, що, в свою чергу, призводить до зовнішнього втручання. Так, наприклад, у 2006 році Ефіопія разом із США ввела свої війська до Могадішо із метою знищення ісламістської загрози. У результаті постійного перебування військ Ефіопії на території Сомалі протягом трьох років, як було згадано в попередньому підрозділі, напружена ситуація всередині країни дала поштовх до нової хвилі громадянської війни.

На сьогоднішній день такою проблемою Сомалі зацікавлена більшість країн, враховуючи світові розвинені держави. Проблемі стану Сомалі приділяється значна увага як на сесіях РБ ООН, так і поза межами організації. Наприклад, 23 лютого 2012 року в Лондоні з ініціативи уряду Великобританії було проведено світову конференцію з питання Сомалі за участі представників 40 країн і великих світових організацій, враховуючи ООН, Євросоюз, Африканський союз, а також лідерів сомалійських автономій. На конференції міжнародною спільнотою було поставлено такі завдання, як створення безпечного середовища в країні, боротьба з терористичною загрозою та піратством, фінансова підтримка всіх автономних областей Сомалі, підтримка діючих урядових органів і забезпечення гуманітарної допомоги [23] 7 травня 2013 року в Лондоні було проведено ще одну конференцію, на якій вже напряму урядом Сомалі було висунуто план по реалізації федералізму, прийняттю постійної конституції і проведенню виборів, а також плани з розвитку збройних сил, поліції, сектору правосуддя та систем управління державними

фінансами країни тощо. Плани уряду Сомалі отримали підтримку з боку країн-учасниць конференції, які виділили на реалізацію більш ніж 300 млн. доларів та створили спеціальні механізми фінансування. Учасники конференції зобов'язались підтримати зусилля уряду в боротьбі з тероризмом.

Однак по сьогодні проблема Сомалі залишається нерегульованою, а цілі конференції досягаються повільно або ж не досягаються зовсім. Це пов'язано із тим, що конференція зробила акцент на результати поставлених цілей, а не на засоби їхньої реалізації. Так, на конференції не обговорювались такі аспекти, як відновлення економіки або мирний політичний діалог із представниками «Аш-Шабааб» (який є необхідним з огляду на постійні терористичні акти угруповання, що ведуть до дестабілізації ситуації в країні). Д. Бальтазар пише, що уряд Сомалі є обмеженим у своїй політичній діяльності, адже залежить від «доброї волі та фінансових ресурсів» країн-учасниць конференції, що, в свою чергу, деструктивно впливає на діяльність федерального уряду Сомалі у сфері відновлення і забезпечення стабільності в країні [5].

Що стосується Сирії, то політичні права та громадянські свободи в цій країні є серйозно скомпрометованими одним із найбільш репресивних режимів у світі та постійним перебігом громадянської війни. Режим забороняє справжню політичну опозицію та жорстко пригнічує свободу слова і зібрань. Корупція, насильницькі зникнення, військові суди і катування поширюються на підконтрольних уряду районах. Жителі спірних регіонів і територій, які утримуються недержавними акторами, зазнають додаткових зловживань, включаючи інтенсивні і невибіркові збройні сутички, облоги та запобігання гуманітарній допомозі, а також масове переміщення.

Президент, який має домінуючі позиції у виконавчій гілці влади, має повноваження призначати й звільняти прем'єр-міністра і його урядовий кабінет. Президент Башар Асад був обраний на третій семирічний термін у 2014 році, отримавши, за словами уряду, 88,7% голосів, перемігши двох номінальних опонентів. Голосування проводилося лише на підконтрольних уряду районах на тлі війни та жорстких репресій. Великі держави оцінили ці вибори як нелегітимні [35].

У червні 2020 року Б. Асад звільнив Імада Хаміса, який обіймав посаду прем'єр-міністра з 2016 року, а призначив замість нього Хусейна Арнуса, який тоді був міністром водних ресурсів. Вибори до Народної ради, яка налічує 250 депутатів, відбулися в липні 2020 року, однак лише в районах, контрольованих режимом. Близько половини населення Сирії на той час були біженцями або внутрішньо переміщеними особами. У голосуванні не було суттєвої конкуренції, бо сирійські опозиційні групи не були допущені до участі, а влада не терпить незалежної політичної діяльності на контрольованій території. Правляча партія «Баас» та її коаліція «Національний прогресивний фронт» отримали 183 місця, а решта 67 місць дісталися кандидатам, які балотувалися як незалежні, хоча всі вважалися лоялістами уряду [35].

Немає також прозорості і підзвітності щодо офіційного виборчого процесу. Органи виконавчої влади, діючи через військово-охоронний апарат, фактично надають або припиняють дозвіл на участь у виборах на підконтрольних уряду територіях. Хоча деякі тимчасові місцеві ради за межами підконтрольних уряду територій організовували вибори з 2011 року, тривалі атаки проурядових сил і угруповань бойовиків значною мірою зробили такі процеси неспроможними. Території, які контролюються курдами, мають тимчасову конституцію, яка дозволяє місцеві вибори, але Партія демократичного союзу (ПДС) здійснює остаточний контроль чи не за всіма політичними процесами [35].

У 2011 р. вийшов указ, який дозволив реєстрацію нових політичних партій, однак також створив значні перешкоди для їх створення та заборонив партії за релігійною і регіональною приналежністю, а також іншими критеріями. На практиці всі легальні політичні групи та незалежні особи або є частиною режиму і де-факто його союзниками, або ретельно ним контролюються [35].

Фактична влада у контрольованій урядом Сирії належить президенту (який не обирається вільно) і його політичним союзникам, союзникам у сфері безпеки та бізнесу, а не офіційним інституціям, таким як кабінет міністрів і парламент. Іноземні держави, такі як Іран та Росія, також мають значний вплив на політику режиму, як і опозиційні сили, так і очолювані курдами бойовики утримували

значні ділянки території за допомогою таких країн, як Туреччина та Сполучені Штати, відповідно. Військові наступи Анкари на курдську територію і її подальші зусилля щодо формування «буферної зони» в прикордонній зоні дали їй можливість розширити свій вплив на сирійську політику [35].

Місцеві ради, які діють на територіях, невідконтрольованих урядом, дуже часто спонсоруються або призначаються видатними родинами, збройними групами чи іноземними державами. У контрольованих курдами районах децентралізоване управління теоретично допускає політичну конкуренцію. На практиці, однак, у політиці домінує найпотужніша група – ПДС, – дочірні сили безпеки якої часто застосовують насильницькі заходи стосовно своїх політичних опонентів.

Олігархія та правляча верхівка активно придушують автономію виборців і політиків. Іноземні актори, зокрема російський уряд, іранський режим і ліванське шіїтське ополчення «Хезболла», також мають сильний вплив на політику в підконтрольних режиму районах через участь у війні та матеріальну підтримку уряду. В інших сферах цивільна політика часто підпорядковується підтримуваним Туреччиною збройними групами [35].

ПДС політично домінує як над арабами, так і над курдами в курдських регіонах країни, хоча територія під її контролем була скорочена після вторгнення та окупації Туреччиною північного заходу в 2018 році та північного сходу в 2019 році. Хоча режим очолюють переважно алавіти, які позиціонують себе як захисники цієї та інших релігійних меншин, на практиці цього не відбувається. Алавіти, християни, друзи та члени інших релігійних меншин, які перебувають за межами внутрішнього оточення президента Б. Асада, політично позбавлені прав, як і решта населення. Політична еліта також включає членів сунітської секти, але сунітська більшість у країні складає більшу частину повстанського руху і в результаті цього взяла на себе тягар державних репресій.

Територія опозиції, що постійно зменшується, поділена між підтримуваними Туреччиною повстанцями, ісламістськими збройними формуваннями і радикальними джихадистськими бойовиками, що має різні наслідки для етнічних та релігійних меншин. Курдська ПДС номінально забезпечує політичне представництво для

арабів, однак її звинувачують у поганому поводженні з некурдськими жителями, особливо з тими, кого підозрюють у симпатіях до бойовиків «Ісламської держави» (ІД) [35].

Жінки мають рівні формальні політичні права, займаючи 11,2% місць у законодавчому органі після виборів 2020 року, а також деякі керівні посади в уряді. Однак вони, як правило, виключені із прийняття політичних рішень та не мають можливості самостійно організовуватись на тлі державних і міліцейських репресій. Повідомляється, що всі керівні посади в районах, контрольованих курдами, розподіляються між чоловіком і жінкою, хоча вони мають обмежену автономію поза очолюваними ПСД структурами [35].

Уряд протягом довгого часу працював з мінімальною прозорістю і підзвітністю, а умови погіршилися під час громадянської війни на тлі зростання ополчень, які номінально лояльні до режиму, однак часто експлуатують населення. Посадовці мають широкі повноваження для приховування державної інформації і вони не зобов'язані розкривати свої активи. Незалежні групи громадянського суспільства та ЗМІ дуже жорстко придушуються і не можуть вплинути чи пролити світло на державну політику. Режим нібито працював і працює над придушенням незалежної інформації про масштаби пандемії COVID-19 в Сирії у 2020 році, зокрема застерігаючи медичних працівників не ділитися своїм досвідом і не спілкуватися з іноземними ЗМІ. Дані про навантаження на систему охорони здоров'я та збільшення кількості поховань свідчать про набагато більшу кількість випадків захворювання і смертей, аніж це відображено в офіційних даних [35].

Ємен також являє собою досить цікавий приклад неспроможної держави. За незначний період існування держава кардинально змінювала свій політичний режим кілька разів. Так, до 1962 року в країні діяв імамат, який кардинально відкидав демократію як поняття. Країна знаходилась у майже повній ізоляції від зовнішнього світу. Натомість сучасну політичну систему Єменської Республіки можна характеризувати як авторитарну, адже до 2011/2012 років у країні діяв режим особистої влади президента Алі Абдалли Салеха, а після цього – президента Абдрабуха Мансура Хаді. При цьому від початку 1990-х років у республіці

функціонує багатопартійна виборча система. Найбільш вагомими партіями були правляча партія «Загальний народний конгрес», «Єменське об'єднання захисту реформ» («Аль-Іслах»), а також Єменська соціалістична партія (ЄСП), що займала лівий фланг у політичному спектрі держави.

До основних факторів, що визначають внутрішньополітичну ситуацію Ємену 1990-х років, можна віднести наступні: зростання впливу ісламських фундаменталістів; незавершеність злиття Північного та Південного Ємену; автономія племен, які прагнули якомога менше підкорятись центральній владі; посилення напруженості в суспільстві через економічні реформи тих часів. У 1994 році, після завершення громадянської війни, перед керівництвом Єменської Республіки стояло два основних завдання: домогтись згоди між ворогуючими сторонами та відновити економіку країни (у першу чергу на півдні країни). Політична ситуація в республіці залишалась досить напруженою. Вплив ісламістів посилювався, а шаріат було визнано «єдиним» джерелом конституції, а не лише «головним». Також відбулося посилення ісламізації півдня країни. ЄСП була легальною партією опозиції, проте правляча партія сильно обмежувала її діяльність.

Іслам також здійснював вагомий вплив на розвиток ідеологічних доктрин опозиційних і правлячих груп. Ідеологічні погляди єменців і досі значною мірою пов'язані з ісламською релігією. Частина правлячої еліти під керівництвом А. А. Салеха була вимушена більш активно використовувати іслам як одну із складових ідеологічної доктрини. В результаті цього в Ємені склалася ситуація, в якій іслам виступав в якості основи офіційної ідеології республіки, залишаючись при тому консолідуючим фактором опозиційних сил держави. Ісламський фактор в цілому, включаючи діяльність радикальних ісламістських сил, ще протягом довгого часу мав визначний вплив на суспільно-політичну ситуацію в Єменській Республіці, в тому числі й на питання, що стосувалися національної безпеки держави.

На даний момент в Єменській Республіці суспільно-політичне життя, разом з традиційним укладом, поєднується з нормами парламентської демократії, проте демократія виступає радше ширмою для автократичного режиму, і по факту політичні та громадянські свободи в Ємені є дуже обмеженими. Для громадян

Ємену 1991 рік став початком намагання перейти до демократичного політичного режиму, оскільки в цьому році у результаті всенародного референдуму було прийнято Конституцію єдиного Ємену, яка вважається першим політичним досягненням після об'єднання у 1990 р. Однак можна виділити три основні етапи становлення політичної системи Ємену:

Перший етап (1990-2000 роки). Цей етап розпочався із парламентських виборів, які було проведено у 1993 і 1997 роках, в яких брали участь різноманітні політичні сили (особливо характерним це було для виборів 1993 року, які були першими в рамках політичної багатопартійності). З 20 партій тільки 8 змогли отримати місце в Палаті представників, а більшість місць отримала партія Загального народного конгресу – 123 місця, – потім партія Іслаху («Брати-мусульмани») – 62 місця, а ще 56 місць отримала Соціалістична партія. Проте, не зважаючи на той факт, що партія Загального народного конгресу отримала більшість місць в Палаті представників, вона не змогла отримати абсолютної більшості голосів у парламенті, тому було необхідно сформувати коаліційний уряд. Даний уряд був неефективним, що в результаті цього спричинило політичну кризу у вигляді суперництва двох партій – партії Загального народного конгресу та Єменської соціалістичної партії, – яка привела до громадянської війни 1994 року. Війна закінчилася перемогою А. А. Салеха, який 23 серпня 1996 року прийняв новий закон про вибори і провів парламентські вибори 1997 року, які підтвердили прихильність єменського народу та уряду до демократичної політичної системи, заснованої на багатопартійності та мирному передаванні влади. В перших президентських виборах 25 вересня 1999 року брали участь усі політичні сили країни.

Другий етап (2000 р. – 2012 р.). Другий етап розпочався у 2000 році, який пов'язують із початком процесів модернізації та реформування політичної системи. У квітні 2003 року були проведені треті парламентські вибори (які стали останніми станом на сьогоднішній день). Кількість зареєстрованих на виборах зросла – від 61% у 1997 році до 76,5%. Дослідники пов'язують збільшення участі на виборах з політичною активністю партій, які бойкотували вибори 1997 року,

наприклад, Соціалістичної партії. Якщо у виборах 1997 року брали участь лише 12 політичних партій, то у виборах 2003 року – 21 партія з 22 дозволених [56]. У 2006 році в Ємені пройшли другі за рахунком президентські вибори; було 64 претенденти, однак лише 5 з них отримало рекомендації Палати представників і Ради Шури.

У січні 2011 року в Ємені почалися народні демонстрації. Однак ситуація стала більш напруженою після єгипетської революції 25 січня 2011 року. На відміну від інших арабських революцій, революцію в Ємені було прийнято провідними світовими та регіональними політиками в першу чергу як загрозу усій регіональній системі безпеки. Варто зазначити, що Ємен займає друге місце в світі (після США) за кількістю громадян, що володіють зброєю [56, с. 9]. Задля попередження громадянської війни в Ємені Саудівська Аравія разом із іншими членами Ради співробітництва арабських держав Перської затоки виступила із ініціативою мирного врегулювання кризи. Згідно з цією ініціативою, президент А. А. Салех мав покинути пост президента і мирно передати владу віце-президенту А. Р. Хаді у не більш, аніж 30-денний термін. В результаті даної ініціативи 25 лютого 2012 року президент Єменської Республіки А. А. Салех покинув свій пост.

Дослідники вважають дану ініціативу найбільш прийнятним рішенням, яке могло сприяти виходу Ємену зі стану кризи, а, можливо, через досягнення певних компромісів, і попередити громадянську війну. Разом з тим, більшість спостерігачів на той момент дійшли висновку, що ініціатива Ради співробітництва арабських держав Перської затоки обслуговувала інтереси в першу чергу Саудівської Аравії. Також варто відзначити, що арабські монархи протягом 30 років підтримували президентство А. Салеха. Таким чином, регіональні та міжнародні сили досягли успіху в реалізації своїх політичних інтересів, які не дозволили здійснити падіння режиму в Ємені за туніським і лівійським сценарієм.

Третій етап (2012 р. – по сьогодні). Після відставки А. А. Салеха у 2012 р. президентом став колишній прем'єр-міністр А. М. Хаді. Його було обрано на дворічний термін в якості тимчасового президента для врегулювання політичної

кризи. У січні 2014 року його мандат було продовжено ще на рік. Через рік, 22 січня 2015 року, воєнізований рух хуситів під час народних протестів, що відбулися через підняття субсидій на пальне, змусив президента піти у відставку. Хусити і прибічники колишнього президента А. А. Салеха захопили резиденцію президента та взяли А. М. Хаді під домашній арешт. На сьогоднішній день в Ємені немає централізованої влади, але А. М. Хаді перебуває у вигнанні в Саудівській Аравії.

Підбиваючи підсумки цих етапів, можна стверджувати, що процес демократичної трансформації Ємені в основному пов'язаний із об'єднанням країни. Єменський досвід не підтвердив можливість для виникнення демократії, бо, не зважаючи на те, що наявність племінної структури в Ємені не завадила продовженню процесу демократизації (що було, зокрема, підтверджено результатами парламентських та президентських виборів), демократичний режим у країні протримався недовго. Єменський народ є достатньо політизованим, не зважаючи на широко поширену неграмотність. Існує також чимало проблем, з якими стикається єменський режим і всі вони прямо чи опосередковано впливають на демократичну трансформацію, наприклад, наявність племен, політичне насильство і економічні труднощі. Всі вони викликають необхідність правлячого режиму вирішувати такі проблеми, як проведення адміністративних реформ, ліквідація корупції в усіх державних інститутах, продовження програми економічних реформ та створення нових робочих місць тощо.

Будь-який політичний перехідний період в будь-якій країні світу стикається з великою кількістю труднощів та випробувань. Характер процесів, які протікають під час перехідного періоду в країні, може бути різним в залежності від характеру політичної системи тієї чи іншої держави. Ємен протягом кількох років аж до революції 2011 року переживав велику кількість кризових ситуацій, що були викликані наступними подіями: 1) висування законних вимог Південним рухом; 2) діяльність повстанського руху Аль-Хуті; 3) діяльність терористичного угруповання Аль-Каїда. Ці всі фактори, а також і глибока корумпованість усіх сфер державної влади, актуалізують складність демократичного транзиту в Єменській Республіці.

Загалом можна констатувати, що неспроможні держави мають тенденцію до автократизації. Про це може свідчити той факт, що одним із індикаторів неспроможності, яким користувалася дослідницька група на чолі з Д. Есті у 1998 році, була недемократичність політичного режиму держави як один із трьох головних індикаторів для визначення неспроможності [7]. Проте, як ми бачимо з політичної практики функціонування режимів Сомалі, Сирії і Ємену, недемократичність цих держав є або вимушеною мірою, до якої вдаються лідери держав і політичні еліти або з метою банального утримання влади і протидії низці руйнівних для держави чинників (у випадку Сомалі та Сирії), або як очевидний наслідок невдалої спроби демократизації (як у випадку Ємену). Так чи інакше, можна із впевненістю стверджувати, що поміж неспроможністю та недемократичністю існує причинно-наслідковий зв'язок, проте держави не стають неспроможними через свою недемократичність, а навпаки – їхня недемократичність радше є очевидним та очікуваним наслідком неспроможності.

Висновки до Розділу 3

Отже, було з'ясовано, що яскравими прикладами неспроможних держав на сучасному етапі є Сомалі, Ємен та Сирія. Ці держави, не зважаючи на свій різний історичний і політичний досвід, а також різний характер економічних, політичних, соціальних й культурних процесів, знаходяться в однаково скрутному становищі.

Політична ситуація у Сомалі перебуває у стані кризи, адже держава не спроможна реагувати на постійні терористичні акції «Аль-Каїди». Сомалі також потерпає від неефективного перебігу Місії Африканського союзу в Сомалі, яка тільки посилила економічний занепад держави та її залежність від зовнішніх політичних акторів. Втручання Сполучених Штатів Америки, а також Ефіопії вкрай негативно впливає на ситуацію в державі.

Не набагато кращою є ситуація в Сирії. Через велику кількість соціальних, політичних та економічних проблем, які лише загострилися за умов пандемії Covid-

19, держава знаходиться на межі колапсу, а уряд країни не здатний адекватно вирішувати внутрішні проблеми.

Через свої нагальні, середньострокові та довгострокові проблеми в стані неспроможності перебуває і Ємен. Голод та занепад систем охорони здоров'я й освіти, різкий економічний спад, що продукований вичерпуванням запасів нафти, а також недосконалість політичної системи і постійна загроза терористичних атак штовхають Єменську Республіку до межі колапсу.

Стосовно ж причинно-наслідкового зв'язку неспроможності держави та її недемократичного політичного режиму, було підтверджено наше припущення, що недемократичність не є прямою причиною неспроможності, а існує зворотній зв'язок – через свою неспроможність держави мають тенденцію до автократизації.

ВИСНОВКИ

У результаті виконання магістерської роботи в ній було отримано висновки, які стали наслідком розв'язання поставлених дослідницьких завдань, зокрема:

Встановлено, що поняття «політичний режим» є складним і багатограним. Політичний режим означено як інституційний набір основних формальних та/чи неформальних процесуальних правил і процедур окреслення діяльності політичних лідерів та керівників та як регулятор призначення на основні посади, а також вертикальних та горизонтальних обмежень й стримувань із приводу здійснення політичної влади. Підкреслено, що на сьогоднішній день типологізація політичних режимів є незавершеним процесом, зокрема через велику кількість різноманітних класифікацій, несумірність теоретико-методологічної та емпіричної складової окремих видів режимів та різні інтерпретаційні межі та підходи до класифікації політичних режимів. При цьому, було констатовано, що найпоширенішим на сьогоднішній день залишається так званий соціологічний підхід до типологізації політичних режимів, що виділяє такі наступні типи режимів, як демократичний, авторитарний, тоталітарний (обидва як автократичні), анархістський.

Встановлено, що поняття «неспроможна держава» є досить молодим для наукової, зокрема політологічної, спільноти. Одностайної думки про те, які же держави треба вважати неспроможними, а які – лише у стані кризи, досі немає. Різноманітність підходів, маркерів й індикаторів також суттєво ускладнює процес дефініювання даного терміну. На сьогоднішній день цей феномен є недостатньо дослідженим та потребує більшої уваги та вивчення.

Виявлено, що основні підходи до визначення неспроможності держави представляють Агентство США з міжнародного розвитку, Цільова група з питань політичної нестабільності, Світовий Банк із програмою «Оцінка політики країн та інститутів» та Британський департамент міжнародного розвитку. Серед типів неспроможних держав виділено: держави, які втратили контроль над дотриманням порядку і веденням війни; держави, що втратили контроль над внутрішнім порядком, але зберігають його через можливість вести війну; держави, які втратили можливість

ведення війни, але зберігають внутрішній порядок; держави, яким бракує контролю над веденням війни і/чи внутрішнім порядком, але цей брак контролю є неповним і непостійним. Сам концепт неспроможності держави, зокрема через дефінітивну складність і багатогранність, неодноразово піддавався критиці науковою спільнотою на теоретичних, нормативних, емпіричних і практичних засадах. Найсерйознішою проблемою концепції неспроможних держав є проблема складності дефініції, а конкретно суперагрегації різноманітних типів держав і їхніх проблем. Стосовно причин неспроможності держави існує два підходи: перший наголошує на ролі дефіциту ресурсів і деградації навколишнього середовища у наступі політичного насильства загалом та насильницьких політичних викликах державній владі зокрема, а другий фокусується на ролі, яку надлишок ресурсів відіграє у впливі на подібні процеси.

Констатовано, що на сьогоднішній день одними з найбільш неспроможних держав у світі є Ємен, Сомалі та Сирія. Маючи відмінну історію становлення, політичну культуру та особливості політичної системи, ці держави знаходяться на межі колапсу.

Стан неспроможності Ємену продиктований низкою проблем, які можна умовно поділити на нагальні, середньострокові та довгострокові. До нагальних проблем відносяться голод та занепад систем охорони здоров'я й освіти. До середньострокових – різкий економічний спад, продюкований вичерпуванням запасів нафти, котрі складають основу єменської економіки. До довгострокових та визначальних проблем Ємену відноситься недосконалість політичної системи, низький рівень політичної культури та загроза терористичних угруповань.

Неспроможність Сомалі продиктована нездатністю держави адекватно реагувати на терористичні акції джихадських угруповань, неефективністю діяльності Місії Африканського союзу в Сомалі, економічним занепадом та втручанням зовнішніх політичних акторів (як близьких сусідів, таких як Ефіопія, так і Сполучених Штатів Америки й країн Європи).

Сирія протягом останнього десятиліття потерпає від глибокої політичної, соціальної та економічної кризи. Соціальні проблеми Сирії включають велику

кількість внутрішньо переміщеного населення, надзвичайно високі демографічні показники, голод, екологічну кризу і, віднедавна, пандемію Covid-19. Економічна криза в країні продиктована великою кількістю санкцій, які накладені на неї. Політичні проблеми країни детерміновані абсолютною неспроможністю уряду реагувати на нагальні виклики і вирішувати внутрішні проблеми держави.

Проаналізовано на прикладі Сомалі, Сирії та Ємену причинно-наслідковий зв'язок неспроможності держави і недемократичності її політичного режиму. На цій підставі доведено, що недемократичність режиму є об'єктивною, очікуваною та адекватною реакцією на сукупність всіх чинників, які становлять стан неспроможності держави. Загалом вибрана нами тематика повинно постійно вивчатися та значно допрацьовуватися політичною наукою, оскільки стан неспроможності тих чи інших держав не є перманентним, а може змінюватися внаслідок внутрішніх перетворень і зовнішніх чинників. Це робить неспроможну державу потенційно непередбачуваним суб'єктом (якщо це дійсно має місце) міжнародних відносин, принаймні за участі інших держав, для яких неспроможна держава радше постає об'єктом політики.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Abernethy D. *The Dynamics of Global Dominance*. – Yale University Press. – London, 2000. – 31 p.
2. Acemoglu D. Robinson J. *Why nations fail: The origins of power, prosperity, and poverty* – New York, 2012 – 76 p.
3. Alvarez M. *Classifying Political Regimes* / Michael Alvarez, José A. Cheibub, Fernando Limongi, Adam Przeworski // *Studies in Comparative International Development*. – 1996. – Vol. 31. – No. 2.
4. *America's Interests in Somalia: Four major U.S. oil companies are sitting on a prospective fortune in exclusive concessions* [Електронний ресурс] – Global Research, 3 January 2007 – URL: <http://www.globalresearch.ca/america-sinterests-in-somalia-four-major-u-s-oil-companies-are-sitting-on-a-prospective-fortune-in-exclusive-concessions/4342>.
5. Balthasar D. *The 2013 London Conference on Somalia: «new deal» but old principles?* [Електронний ресурс]. – URL: <https://blogs.lse.ac.uk/africaatlse/2013/05/28/the-2013-london-conference-on-somalia-new-deal-but-old-principles-somalia2013/>
6. Call C. *The Fallacy of the Failed State* – *Third World Quarterly*, 2008.
7. Daniel C. Esty et al., *The State Failure Project: Early Warning Research for U.S. Foreign Policy Planning* – paper on the Failed States website – Purdue University – 1998. – 41 p.
8. DFID 2005 *Why we need to work more effectively in fragile states*. – London: Department for International Development [Електронний ресурс] – URL: <http://www.dfid.gov.uk/Pubs/files/fragilestatespaper.pdf>.
9. Di John J. *The Concept, Causes and Consequences of Failed States: A Critical Review of the Literature and Agenda for Research with Specific Reference to Sub-Saharan Africa* – *European Journal of Development Research* – 2010. – 13 p.
10. *Failed States Index 2020: The Book* [Електронний ресурс]. – URL: <http://library.fundforpeace.org/cfsir1306>.

11. Fairhead J. The Conflict over Natural and Environmental Resources – War, Hunger and Displacement: Volume 1: The Origins of Humanitarian Emergencies – Oxford, 2000. – 32 p.
12. Friedrich C. Totalitarian Dictatorship and Autocracy / C. Friedrich, Z. Brzezinski. – Harvard, 1956. – 548 p.
13. Geddes B. Authoritarian Breakdown / Barbara Geddes // UCLA Los Angeles Department of Political Science, 2004. – 35 p.
14. Gros JG. Failed States in Theoretical, Historical, and Policy Perspectives. –Control of Violence. Springer – New York, 2011.
15. Helman G.B., Ratner, S.R. Saving Failed States – Foreign Policy – 1993. – P. 3-20.
16. Homer-Dixon T.F. Environment, Scarcity and Violence – Princeton University Press – 1999. – 41 p.
17. Ignatieff M. Intervention and State Failure – Dissent, Winter – 2002. – 43 p.
18. Kauffmann D., Kray A., Mastruzzi M. Governance Matters IV: Governance Indicators for 1996–2004 – Washington, D.C.: World Bank – 2005. – 56 p.
19. Koolae E., Zarrinnarges Y., Akbari Z. Causes of the failure of the state in Syria (2010-2019) – Geopolitics Quarterly, Volume: 16, No 4 – 2021.
20. Krasner S. Abiding Sovereignty – International Political Science Review – 2001. – 231 p.
21. Linz J. Totalitarian and Authoritarian Regimes // Handbook of Political Science / ed. by F. I. Greenstein, N. W. Polsby. – Reading (Mass): Addison-Wesley Pub. Co, 1975. – Vol. 3: Macropolitical theory. – 411 p.
22. Logan J. and Preble, Failed States and Flawed Logic: The Case Against a Standing Nation-Building Office – Policy Analysis, № 560 – 2006. – 142 p.
23. London Somalia Conference [Электронный ресурс]. – URL: <https://web.archive.org/web/20120222172840/http://www.fco.gov.uk/en/news/somalia-conference/>
24. Manea E. The Arab State and Women’s Rights: The Trap of the Authoritarian Governance – London, Routledge, 2011.

25. Manea E. The perils of Yemen's cunning state. – NOREF Report – Oslo, 2012. – 12 p.
26. Mazarr M. The Rise and Fall of the Failed-State Paradigm – Foreign Affairs, 93 – 2004. – 26 p.
27. Meservey J. Somalia's Governance Problem – How Mogadishu's Stagnation Benefits al-Shabab – Foreign Affairs, 112 – 2016. – 15 p.
28. Nguyen M. The question of 'failed states', Australia and the Notion of State Failure – View on Asia – 2005. – 62 p.
29. Rotberg R. Failed States, Collapsed States, Weak States: Causes and Indicators – State Failure and State Weakness in a Time of Terror – Washington, D.C., 2003. – 26 p.
30. Schmitz C. Building a better Yemen – Carnegie Endowment – 2012. – 25 p.
31. Shuhai I. Rethinking the concept of failed state – Department of Immigration and Nationality – Budapest, 2015. – 12 p.
32. Skaaning S-E. Political Regimes and Their Changes6 A Conceptual Framework / Svend-Erik Skaaning // Center on Democracy, Development, and The Rule of Law. – Working papers. – 2006/55.
33. Somalia population [Электронный ресурс]. – URL: <https://worldpopulationreview.com/countries/somalia-population>
34. Somalia's Ongoing Political Crisis Exposes Fundamental Problem for U.S. Policy [Электронный ресурс]. – URL: <https://www.cfr.org/blog/somalias-ongoing-political-crisis-exposes-fundamental-problem-us-policy>
35. Syria: Freedom in the World 2021 Country Report | Freedom House [Электронный ресурс]. – URL: <https://freedomhouse.org/country/syria/freedom-world/2021>
36. The national security strategy of the USA – 2006 – P. 15 [Электронный ресурс]. – URL: <http://www.whitehouse.gov/nsc/nss/2006/nss2006.pdf>
37. The World Bank. Syria Damage Assessment of selected cities Aleppo, Hama, Idlib. – 2017. – URL: <http://documents.worldbank.org/curated/en/530541512657033401/pdf/121943-WP-P161647-PUBLIC-Syria-Damage-Assessment.pdf>.

38. Torres M., Anderson M. Fragile States: Defining Difficult Environments for Poverty Reduction – Policy Division, Department for International Development (DFID) – London, 2004. – 28 p.
39. United Nations High Commission for Refugees (UNHCR), «Tens of thousands flee tribal clashes in Yemen in past three months» [Электронный ресурс] – 2012. – URL: <http://www.unhcr.org/4f59e0ca9.html>.
40. Venugopalan H. Somalia: A Failed State? – ORF Issues Brief №170 – Delhi, 2017. – 16 p.
41. Weber. M. Economy and Society – Vol. II – Los Angeles, CA; University of California Press – 1978. – P. 1042.
42. World Vision. Syrian Refugee Crisis: Facts, F.A.Q.s, and How to Help [Электронный ресурс] – 2018. – URL: <https://www.worldvision.org/refugees-news-stories/syrian-refugee-crisis-facts>.
43. Zartman I. Collapsed States: The Disintegration and Restoration of Legitimate Authority – Boulder, CO: Lynne Rienner – 1995. – 303 p.
44. Алейников С.В. О включении сомалийской организации «Аш-Шабаб» в структуру «Аль-Каиды» [Электронный ресурс]. – URL: <http://www.iimes.ru/?p=14165>
45. Арендт Х. Джерела тоталітаризму / Х. Арендт. – К.6 Дух і літера, 2002. – 539 с.
46. Громыко А. Политические режимы / А. Громыко. – М.6 ТОО «Интелтех», 1994. – 64 с.
47. Даль Р. Полиархия. Участие и оппозиция / Р. Даль // Западная наука в XX в. – М., 1994.
48. Доклад Генерального секретаря ООН «При большей свободе: к развитию, безопасности и правам человека для всех». [Электронный ресурс] – URL: <http://www.un.org/russian/largerfreedom>.
49. Европейская стратегия безопасности: Безопасная Европа в лучшем мире. [Электронный ресурс] – Люксембург, 2009. – 43 с. – URL:

- http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_data/librairie/PDF/QC7809568RUC.pdf
50. Кольер Д. Демократія «з прикметниками»б концептуальні оновлення у процесі порівняльних досліджень / Д. Кольер, С. Левіцькі // Демократіяб антологія / О. Проценко. – К.б Смолоскип, 2005.
  51. Коновалов И. П. Сомали: бесконечность войны [Електронний ресурс]. – URL: <https://www.litmir.me/br/?b=562881&p>
  52. Липинський В. Листи до братів-хліборобів про ідею і організацію українського монархізму / В. Липинський. – К.б Філадельфія, 1995. – 470 с.
  53. Литвин В. Політичні режими сучасності: інституційні та процесуальні виміри аналізу / В. С. Литвин. – Львів, 2014. – 632 с.
  54. Мадатов А. Концепции и модели демократииб проблемы и дилеммы / А. Мадатов // Вестник Российского университета дружбы народов. – М., 1999. – С. 53–62. – (Сер.б Политология ; № 1).
  55. Муссоліні Б. Доктрина фашизму [Електронний ресурс] / Б. Муссоліні ; пер. С. Чаплигін. – Режим доступуб <http://hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1932.Mussolini.php>
  56. Радман М. М. Особенности политической системы Йемена / Тульский государственный университет. – 2018. – 12 с.
  57. Радченко О. Типологізація державноуправлінських режимів як системи суспільних відносинб класичні підходи / О. Радченко, Т. Хомуленко // Державне будівництво. – 2009. – № 1.
  58. Радченко О. Типологізація державноуправлінських режимів як системи суспільних відносинб сучасні підходи / О. Радченко // Держава та регіони. – 2009. – С. 160–165. – (Сер.б Державне управління ; № 2).
  59. Сомали: Атлас [Електронний ресурс]. – URL: <http://knoema.ru/atlas/Сомали>
  60. Сумбатян Ю. Политические режимы в современном миреб сравнительный анализ / Ю. Сумбатян. – М.б Рос. ун-т дружбы народов, 1999. – 54 с.

61. Сухонос В. Динаміка сучасного державно-політичного режиму в Україні: антиномія демократизму і авторитаризму: монографія / В. Сухонос. – Суми: ВДТ «Університетська книга», 2003. – 336 с.
62. Фукуяма Ф. Сильное государство: Управление и мировой порядок в XXI веке: [пер. с англ.] / Фрэнсис Фукуяма. – Москва.: Хранитель, 2006.
63. Хорос В. Авторитаризм и демократия в развивающихся странах / В. Хорос, Т. Ворожейкина, И. Зевелев и др. – М.: Институт мировой экономики и международных отношений (Российская академия наук), 1996. – 108 с.
64. Цыганков А. Современные политические режимы: структура, типология, динамика: учеб. пособие / А. Цыганков. – М.: Интерпракс, 1995. – 295 с.
65. Якушик В. Государство переходного типа (вопросы теории) / В. Якушик. – К.: Лыбидь, 1991. – 198 с.